

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ KƏNDİN BƏRPA EDİLMƏSİ
PROSESLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ (KONKRET
BİR KƏNDİN TİMSALINDA)”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məsimov Sahil Ziya

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ KƏNDİN BƏRPA EDİLMƏSİ
PROSESLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ (KONKRET
BİR KƏNDİN TİMSALINDA)”

mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- Mühəsibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühəsibat uçotu və audit

Qrup: 406

Magistrant:
Məsimov Sahil Ziya oğlu
_____ **imza**

Program rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil
oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Səbzəliyev Sifariz
Mirzəxan oğlu
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəliyev Yaşar Atakişi
oğlu
_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Məsimov Sahil oğlu and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş kəndin bərpa edilməsi proseslərinin uçotunun təşkili məsələləri (konkret bir kəndin timsalında)” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ KƏNDİN BƏRPA EDİLMƏSİ PROSESLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ (KONKRET BİR KƏNDİN TİMSALINDA)

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun indiki formasına gəlişi zamanı bir çox dəyişikliklər və inkişaf təsir göstərmişdir. Bu dəyişiklik və inkişaf nəticəsində mühasibat uçotu yalnız qeyd funksiyasına malik olmaqdan daha çox inkişaf prosesində əhəmiyyət qazanmış və elmi araşdırmaların aparıldığı bir elm sahəsinə çevrilmişdir. Mühasibat uçotu təşkilatlardakı təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı hazırlanmış hesabatların uçotu, təsnifatı və şərh prosedurlarını və ya qaydalarını öyrədən, habelə maraqlı tərəfləri maliyyə cəhətdən istiqamətləndirən elmdir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan Respublikası İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləridir. Tədqiqatın vəzifələri:

- mühasibat uçotunun mahiyyəti
- mühasibat uçotunun aparılmasında beynəlxalq təcrübə

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Bunlar induksiya, deduksiya, statistik təhlil, araşdırma və s. metodlardır.

Tədqiqatın informasiya bazası: İstifadə olunan onlayn kitabxanalar, onlayn resurslar, təlim materialları, standartlar, standart təcrübələr. Mövzu ilə bağlı nəzəri və praktiki bilikləri öyrətmək üçün müxtəlif müəlliflərin məqalələri də araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Regional iqtisadi siyasət nisbətən yeni intizam olduğundan və nəzəri cəhətdən gənc olduğundan, çatışmazlıq problemləri mövcuddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:

1. İlkin uçotun kompüterləşdirilməsi;
2. Sənəd dövriyyəsinin sadələşdirilməsi və xərc maddələri üzrə məsrəflərin uçotunu özündə əks etdirən standartlaşdırılmış hesabat formalarının tətbiqi;
3. Uçot və hesabatın beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməsinin təmin edilməsi;

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Praktiki tövsiyələr, regionun iqtisadi potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müəllif metodologiyası; Regional resurs səmərəliliyi siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmək üçün hazırlanmış konseptual baza idarəetmə strategiyasının hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Qarabağ, iqtisadiyyat, sahə, işğal

ISSUES OF ORGANIZATION OF ACCOUNTING FOR THE RECONSTRUCTION PROCESSES OF THE RELEASED VILLAGE (ON THE EXAMPLE OF A SPECIAL VILLAGE)

SUMMARY

The actuality of the subject: Many changes and developments have affected the introduction of the current form of accounting in agriculture. As a result of these changes and developments, accounting has become more important in the development process than just a recording function, and has become a field of scientific research. Accounting is a science that teaches the procedures or rules for recording, classifying, and interpreting reports on business transactions in organizations, as well as providing financial guidance to stakeholders.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is the main directions of economic development of the liberated regions of the Republic of Azerbaijan.

Research objectives:

- The essence of accounting in agriculture
- International experience in agricultural accounting

Used research methods: Different methods were used during the research. These are induction, deduction, statistical analysis, research and so on. methods.

The information base of the research: Used online libraries, online resources, training materials, standards, standard practices. Articles by various authors have been studied to teach theoretical and practical knowledge on the subject.

The novelty and practical results of investigation: Because regional economic policy is a relatively new discipline and theoretically young, there are shortages.

Scientific novelty and practical results of the research:

1. Computerization of primary accounting;
2. Simplification of document flow and application of standardized reporting forms, which include the accounting of expenses on items of expenditure;
3. Ensuring that accounting and reporting are regulated in accordance with international standards;

Scientific-practical significance of results: Practical recommendations, author's methodology for assessing the effectiveness of the use of the economic potential of the region; A conceptual framework to guide the development and implementation of a regional resource efficiency policy is important in the development of a management strategy.

Keywords: Karabakh, economy, field, occupation

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

GMO Genetik Modifikasiya olunmuş Orqanizm

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATINDA BƏRPA PROSESLƏRİNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİNİN TƏHLİLİ	11
1.1. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri	11
1.2. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun aparılmasının nəzəri aspektləri	20
1.3. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun aparılmasında beynəlxalq təcrübə.....	25
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏPRASI PROSESİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN VƏ HESABATININ TƏŞKİLİ	33
2.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində 41 №-li “Kənd təsərrüfatı” adlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının istifadəsi.....	33
2.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində 41 №-li “Kənd təsərrüfatı” adlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tətbiqi prosesində sənədləşmələr və bəzi müxabirləşmə nümunələri	35
2.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində kənd təsərrüfatı uçot və hesabatının standartlarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə həyata keçirilməsi	42
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ KONKRET BİR KƏNDİN BƏPRASI PROSESİNDƏ UÇOTUN TƏŞKİLİNİN TƏTBİQİ VƏ ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	49
3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində bitkiçilik və heyvandarlıq uçotunun təkmilləşdirilməsi	49
3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində kənd təsərrüfatında uçot və hesabatın avtomatlaşdırılması imkanları.....	57
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	62
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	64
ƏLAVƏLƏR	68
Cədvəllərin siyahısı.....	71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun indiki formasına gəlişi zamanı bir çox dəyişikliklər və inkişafılar təsir göstərmişdir. Bu dəyişiklik və inkişafılar nəticəsində mühasibat uçotu yalnız qeyd funksiyasına malik olmaqdan daha çox inkişaf prosesində əhəmiyyət qazanmış və elmi araşdırmaların aparıldığı bir elm sahəsinə çevrilmişdir. Mühasibat uçotu təşkilatlardakı təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı hazırlanmış hesabatların uçotu, təsnifatı və şərh prosedurlarını və ya qaydalarını öyrədən, habelə maraqlı tərəfləri maliyyə cəhətdən istiqamətləndirən elmdir.

Mühasibat uçotu bütün dövlət və özəl qurumların iqtisadi, siyasi və sosial sistemlərini, habelə onların maliyyə ölçüsündə aktivlərdən istifadə və faydalanma üsullarını, maddi və qeyri-maddi aktivlər və müəssisələrin kapitalları, habelə müəssisələrin maliyyə vəziyyətini öyrənir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyük bir hissəsi kənd təsərrüfatı xərclərinin uçotunu vergi kimi görür. Xüsusilə kiçik və orta kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarəetmə mühasibat uçotu və məlumatlarından yararlanma bilmədiyi, mühasibat uçotunu daha çox vergi aspektini nəzərə alaraq apardıqları müşahidə edilmişdir (İkramqızı, 2019). Bu müəssisələrin sahibləri fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdikləri gəliri kapitalları müqabilində əldə etdikləri faiz gəliri kimi görürlər. Bu müəssisələrin istifadə etdiyi hesab planları bir neçə xüsusi hesabdən kənara çıxma bilməz. Bundan əlavə, həm xarici bazar, həm də istehsal üçün nəzərdə tutulan iri müəssisələrdə mühasibat uçotu məlumatlarından daha çox istifadə edildiyi və onların istifadə etdiyi hesablar planının daha müfəssəl olduğu müəyyən edilmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Tədqiqatda işğaldan azad edilmiş bölgələrin inkişafının əhəmiyyəti çox ətraflı öyrənilir. Respublikamızda ərazi inkişaf problemi mövzusunda M. Əhmədov, Ş.Q.Hacıyev tərəfindən öyrənilmişdir. Ərazi inkişafı tədqiq edən rus alimləri arasında A.G.Qranberqi, İ.N. Barygin, V.P.Nekrasov, L.N.Pavlova E.M.Alayev, A.Q.Qranberq, İ.N. Barygin və digər alimlər araşdırılmışdır. Xarici alimlərdən E.K.Hartli, J.Dijk, P.H.Pellenbarq tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycan Respublikası İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləridir. Tədqiqatın vəzifələri:

- mühasibat uçotunun mahiyyəti

- mühasibat uçotunun aparılmasında beynəlxalq təcrübə

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində 41 №-li “Kənd təsərrüfatı” adlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tətbiqi prosesində sənədləşmələr və bəzi müxabirləşmə nümunələri

- azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində kənd təsərrüfatı uçot və hesabatının standartlarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə həyata keçirilməsi

- azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində bitkiçilik və heyvandarlıq uçotunun təkmilləşdirilməsi

- azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində kənd təsərrüfatında uçot və hesabatın avtomatlaşdırılması imkanları

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın predmeti müəyyən sahələrdə azad dövlətlərin iqtisadi potensialı, obyekt isə müəyyən sahələrdə azad dövlətlərin iqtisadi potensialının inkişafı ilə əlaqədar təşkilati-iqtisadi münasibətlərdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Bunlar induksiya, deduksiya, statistik təhlil, araşdırma və s. metodlardır.

Tədqiqatın informasiya bazası: İstifadə olunan onlayn kitabxanalar, onlayn resurslar, təlim materialları, standartlar, standart təcrübələr. Mövzu ilə bağlı nəzəri və praktiki bilikləri öyrətmək üçün müxtəlif müəlliflərin məqalələri də araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Regional iqtisadi siyasət nisbətən yeni intizam olduğundan və nəzəri cəhətdən gənc olduğundan, çatışmazlıq problemləri mövcuddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: aşağıdakılardır

1. İlkin uçotun kompüterləşdirilməsi;

2. Sənəd dövriyyəsinin sadələşdirilməsi və xərc maddələri üzrə məsrəflərin uçotunu özündə əks etdirən standartlaşdırılmış hesabat formalarının tətbiqi;

3. Uçot və hesabatın beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməsinin təmin edilməsi;

4. İstehsala məsrəflərin uçotunun MMUS-a uyğunlaşdırılması;

5. Vahid uçotundan yararlanmalı;

6. Mümkün qədər uçot forması digər ölkələrin uçot formalarına uyğunlaşdırılması.

Nəticələrin praktik əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Praktiki tövsiyələr, regionun iqtisadi potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müəllif metodologiyası; Regional resurs səmərəliliyi siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmək üçün hazırlanmış konseptual baza idarəetmə strategiyasının hazırlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

I FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATINDA BƏRPA PROSESLƏRİNİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİNİN TƏHLİLİ

1.1. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Kənd təsərrüfatı canlıların ehtiyaclarını ödəmək üçün təbiətdə istehsal amillərindən istifadə edilməklə həyata keçirilən fəaliyyətlərin bütünü kimi ifadə edilir. İnsanların və heyvanların yaşaması üçün yemək və içmə motivlərini qarşılamaq üçün təbiətin təqdim etdiyi imkanlardan istifadə etməklə həyata keçirilən istehsal prosesləri kimi də ifadə edilə bilər. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri çərçivəsində istehsal olunan heyvan həmçinin bitki mənşəli məhsulların sənaye və xidmət sektoruna daxilolma təmin etməsi iqtisadiyyatın dinamik strukturu baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı sektorun məşğulluq yaratma gücü inkişaf etməmiş eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarının aktiv əmək potensialı baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən əldə edilən məhsulların ölkələrin ümumi milli məhsulunda əhəmiyyətli paya malik olması bu sektorun vacibliyinin göstəricisidir.

Zamanla texnologiyanın və kapital hərəkətinin artması ilə kənd təsərrüfatı sektoru ənənəvi metodlardan müasir istehsal üsullarına doğru dəyişmişdir. Digər sektorlarda olduğu kimi bu sektorda da kapital şirkətlərinin sayının artması kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı mühasibat uçotuna ehtiyacı artırmışdır. Bu səbəbdən, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün maliyyə əməliyyatlarının uçotu nöqtəsində bəzi tətbiqlər hazırlanmışdır. Xüsusilə, mühasibat uçotu sahəsində ölkələr arasında təcrübəni təmin etmək üçün müəyyən cəhdlər edilmişdir. Bu təşəbbüslərin nəticəsi olaraq beynəlxalq arenada kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün maliyyə əməliyyatlarının uçot prinsiplərini tənzimləyən “BMS 41-Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri” adlı standart nəşr edilmişdir (<https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-41-agriculture/>, 2021).

Azərbaycanda 41 №-li olan “Kənd təsərrüfatı” adlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartından istifadə edilir.

Mühasibat uçotu bir elm sahəsi kimi, maliyyə əməliyyatları və təşkilatların aktivlərində və resurslarında baş verən dəyişikliklər haqqında məlumatlar məcmusudur. Hesabatların qeydə alınması, təsnifləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi, təhlili və şərh edilməsi və müvafiq şəxslərə, qurumlara təqdim edilməsi prosesini həyata keçirən informasiya sistemidir. Mühasibat uçotu elmin bir sahəsi kimi gündəlik həyatın tələblərindən asılı olaraq yaranmışdır. Kənd təsərrüfatı, ticarət, elm və texnologiyadakı inkişafın mühasibat uçotunun yaranmasına zəmin yaradan amillərdir. Kənd təsərrüfatının qloballaşması ilə mürəkkəbləşən ticarət həyatı kommersiya əməliyyatlarının qeydə alınmasını zəruri etmişdir.

Mühasibat uçotu açıq sistem kimi öz mühiti ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olan bir elmdir. Bu qarşılıqlı əlaqə prosesi təkcə ətraf mühit faktorları ilə məhdudlaşmır, həm də mühasibat təcrübələri ilə mühasibat nəzəriyyəsi arasında baş verir. Mühasibat uçotu statik bir hadisə deyil və zamanla təkrar-təkrar dəyişir, içində olduğu şəraitdən birbaşa təsirlənir.

Mühasibat ərəbcə “hisab”, yəni “hesab” sözündən götürülmüşdür və lüğətlərdə “hesab etmək, hesablaşmaq, qarşılıqlı hesablaşmaq, müsbət ya da mənfi cəhətləri nəzərdən keçirərək qərar qəbul etmək” mənasını verir. Mühasibat uçotunun çox əhatəli anlayışını təkcə iqtisadiyyat ədəbiyyatında deyil, müqəddəs kitablardan tutmuş, sosial həyatın bütün sahələrində, demək olar ki, hər bir sahədə görmək mümkündür.

Mühasibat uçotu nəzəriyyəsi mühasibat uçotu təcrübələrini istiqamətləndirən ardıcıl fərziyyələrin, konseptual və pragmatik prinsiplərin məcmusudur. Başqa bir tərifə görə, mühasibat uçotu nəzəriyyəsi mühasibat uçotu qaydalarını, əsas fərziyyələri, prinsipləri, tərifləri və anlayışları ehtiva edir. Mühasibat nəzəriyyəsi elmi quruluşuna və formasına görə mühasibat təcrübələrinin qiymətləndirilə biləcəyi ümumi çərçivəni təyin edən, yeni təcrübə və metodların inkişafına istiqamət verən bir ünsiyyət sistemi kimi qəbul edilir. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotu nəzəriyyəsi üç əsas hissədən ibarətdir. Bunlar mühasibat uçotunun əsas anlayışları, ümumi qəbul edilmiş mühasibat uçotu prinsipləri və milli-beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarıdır. Mühasibat uçotu praktikasına isə

mühasibat uçotu nəzəriyyələrinə uyğun olaraq yaradılmış uçot prosedurları, əməliyyatları və üsulları daxildir.

Mühasibat uçotu nəzəriyyələrinin əsas məqsədi mühasibat uçotu metodlarını izah etmək və proqnozlar hazırlamaqdır (Rzayev Q. 2017).

Buna görə də kənd təsərrüfatında mühasibat uçotu praktikasının izahı aydın, müşahidə olunan praktikanın səbəblərini müəyyənləşdirmək yolu ilə baş verir.

Dünya mühasibat tarixinə nəzər saldıqda mühasibat uçotunun ilk dəfə nə vaxt eyni zamanda hansı sivilizasiyalar tərəfindən tətbiq edildiyi barədə dəqiq məlumat olmasa da, onun Misirdə təxminən üç min il əvvəl yaranmağa başladığı barədə fikirlər var. Daha sonra hindlilər, yunanlar, finikiyalılar, çinlilər və romalılar arasında ticarət əlaqələri inkişaf etmiş və mühasibat uçotunun inkişafında və yayılmasında təsirli olmuşdur. Mühasibat uçotunun Orta Asiyadan Romaya gəlişinin İpək Yolu vasitəsilə həyata keçirildiyi məlum olsa da, mühasibat uçotunun inkişafının 1494-cü ildə Luka Pac Paçoli tərəfindən həyata keçirildiyi bütün dünyaya bəyan edilmişdir (Küçüker M., Can A.V. 2016: s.121).

Mühasibat uçotunun uçotun aparılması qaydasına nəzər salsaq, mühasibat uçotunun aparılma tarixi e.ə. 5000-3000 il əvvələ aiddir. Babil, Şumer və Misir sivilizasiyaları kökündən araşdırıldığında bu gün əldə edilən sənədlər vasitəsilə bu sivilizasiyalarda mühasibatlığın istifadə edildiyi və bu sivilizasiyalarda mühasibat uçotunun son dərəcə maraqlı tətbiqlərinin olduğu görülür. Bununla belə, bu sivilizasiyaların qeydləri bu gün istifadə olunan ikitərəfli mühasibat sistemindən uzaqdır. İlk mühasibat uçotu daş, gil plitə və taxta üzərində aparılmışdır. Mühasibat uçotu çox geniş bir coğrafiyada tətbiq olunsa da, həmişə eyni məqsədə xidmət etmişdir (Kızıl C., Kocur D.K. 2017: s.2328-329).

Məlumdur ki, tarixdə ilk sayma fəaliyyəti məhsulları izləmək məqsədi ilə Misirdə həyata keçirilib. Xüsusilə, qida məhsulları ilə bağlı məhsulların alqı-satqısının qeydiyyatı ilə Qədim Misirdə uçot sistemini sayma ilə yanaşı gündəlik qeydlərlə də meydana gəlməyə başladı. Qədim Misirdə mühasibat uçotunun tarixi üçün əhəmiyyətli ola biləcək başqa bir yenilik də mühasibat uçotunun büdcə hissəsinin inkişaf etməyə və yazılı planlardan faydalanmağa başlamasıdır.

Mesopotamiya sivilizasiyalarında, xüsusilə qədim Babildə qədim Misirdən fərqli olaraq, mühasibat uçotunun zamanla əlaqəsi, qeydlərin və hadisələrin bütövlükdə qiymətləndirilməsi sual altında idi.

Luca Pacioli mühasibat uçotunun tarixi inkişafına ən mühüm töhfələrdən birini etmişdir. Riyaziyyatdan geniş biliyə malik olan Luko Paçioli 1494-cü ildə “Summa Arithmetica” adlı əsərini nəşr etdirmişdir. Bu işdə Luko Paçioli normal mühasibatlıq kursundan kənara çıxdı və fərqli bir yol tutdu. Mühasibat uçotunda yerli təcrübələrlə yanaşı, dünyanın bir çox yerlərində mühasibat uçotu təcrübələrini araşdıran və onlarla bağlı bütün tələbləri ətraflı şəkildə qiymətləndirən və bir çox insanda təəssürat yaradan bir dalğa yaratdı. Beləliklə, “Summa Aritmetika” adlı əsər İtaliyada başlayan və bütün dünyaya yayılan hərəkət kimi qiymətləndirilirdi.

Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun indiki formasına gəlişi zamanı bir çox dəyişikliklər və inkişaf təsir göstərmişdir. Bu dəyişiklik və inkişaf nəticəsində mühasibat uçotu yalnız qeyd funksiyasına malik olmaqdan daha çox inkişaf prosesində əhəmiyyət qazanmış və elmi araşdırmaların aparıldığı bir elm sahəsinə çevrilmişdir. Mühasibat uçotu təşkilatlardakı təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı hazırlanmış hesabatların uçotu, təsnifatı və şərh prosedurlarını və ya qaydalarını öyrədən, habelə maraqlı tərəfləri maliyyə cəhətdən istiqamətləndirən elmdir.

Mühasibat uçotu bütün dövlət eyni zamanda özəl qurumların iqtisadi, siyasi həmçinin sosial sistemlərini, habelə onların maliyyə ölçüsündə aktivlərdən istifadə və faydalanma üsullarını, maddi eyni zamanda qeyri-maddi aktivlər və müəssisələrin kapitalları, habelə müəssisələrin maliyyə vəziyyətini öyrənir (Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. 2017).

Başqa sözlə desək, kənd təsərrüfatında mühasibat uçotu hesabatda bəzi prosesləri və əməliyyatları funksionallaşdıran, hesabat verən, ümumiləşdirən və şərh edən, bir sözlə, hərtərəfli təhlil edən elm sahəsidir.

Bir tərəfdən qloballaşan və böyüyən dünyada mühasibat uçotu həm sistem, həm də qanun baxımından ölkələrin inkişaf səviyyələrinə görə dəyişən, sürətlə özünü yeniləyən və dəqiq məlumatlar verən bir elm sahəsinə çevrilmək yolundadır.

Bazar iqtisadiyyatının müasir inkişafı mərhələsində hər hansı bir təşkilatın əsas vəzifələrindən biri onun işini yaxşılaşdırmaq və istehsal səmərəliliyini artırmaq üçün mövcud imkanlardan maksimum istifadə etmək üçün təşkilatın idarə edilməsini təkmilləşdirməkdir ki, bu da sadəcə kənd təsərrüfatı sahəsində mühasibat uçotunun prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərərək mümkündür.

Mühasibat uçotu elmi bir fən kimi bir sıra prinsiplərə malikdir. Bu prinsiplər əsasında müasir mühasibat uçotu bir elm kimi dövrümüzün maddi uçot sisteminin daha mütərəqqi və səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün standartlaşdırılmış üsul və sxemlər işləyib hazırlayır. Mühasibat uçotu prinsipləri həm mühasibat uçotuna, həm də onun məlumatlarına əsaslanan hesabatı birbaşa təsir göstərir.

Mühasibat uçotu qanunla tənzimlənir və təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən bütün təşkilatlar üçün vahid və məcburidir. Bütün təşkilatlar, istisnasız olaraq, mühasibat uçotu aparmalıdır: özəl, dövlət, kommertiya həmçinin qeyri-kommertiya.

Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun əsas məqsədi təşkilatın fəaliyyəti və onun əmlak vəziyyəti haqqında maliyyə hesabatlarının daxili və xarici istifadəçiləri üçün zəruri olan məlumatları yaratmaqdır (Abbasov Q. 2015).

Mühasibat uçotunun əsas vəzifələrini aşağıdakı kimi bölmək olar:

1) təşkilatın fəaliyyətinin iqtisadi prosesləri həmçinin maliyyə nəticələri haqqında operativ idarəetmə, habelə mühasibat uçotu məlumatlarının digər istifadəçiləri üçün zəruri olan tam və etibarlı məlumatın formalaşdırılması;

2) istifadəçilərə təsərrüfat əməliyyatlarının qanunvericiliyə riayət edilməsinə və onların məqsədyönlülüyünə, əmlakın mövcudluğuna və hərəkətinə, təsdiq edilmiş normalara uyğun olaraq maddi, əmək həmçinin maliyyə resurslarından istifadəyə nəzarət etmək üçün mütləq olan məlumatların verilməsi;

3) təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətində mənfi nəticələrin vaxtında qarşısının alınması, təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi və onun maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi.

Mühasibat uçotu tapşırıqlarının uğurla yerinə yetirilməsi rəşional maliyyə həmçinin idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zəruri olan obyektiv məlumatların formalaşmasına kömək edir.

Mühasibat uçotu biznes fəaliyyətində planlaşdırma, tənzimləmə, təşkilatlanma v  həvəsləndirmə ilə yanaşı istifadə olunan əsas idarəetmə funksiyalarından biridir. İdarəetmə sistemində mühasibat uçotu bir sıra funksiyaları yerinə yetirir, bunlardan bařlıcaları: nəzarət, məlumat, əmlakın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əks əlaqə, analitikadir.

Nəzarət funksiyası. Nəzarət    növdə həyata keçirilə bilər:

- ilkin, yəni iř əməliyyatından əvvəl;
- cərəyan - əməliyyat zamanı;
- sonrakı - bařa çatdıqdan sonra.

Nəzarət funksiyası mühasibat uçotunun forma həmçinin üsullarının təkmilləşdirilməsi, xarici təcrübədən istifadə, hesablama texnologiyasının geniř tətbiqi, mühasib, iqtisadçı və analitik   n avtomatlaşdırılmış iř stansiyalarının istifadəsi sayəsində həyata keçirilir.

 mlakın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Bu funksiyanı həyata keçirmək   n müvafiq ilkin ř rtl r tələb olunur: təchiz olunmuş saxlama yerlərinin, nəzarət və ölçü alətlərinin,  l m  qablarının və s. m vcudluęu. Bu funksiyanı həyata keçirmək   n alət inventardır.

Məlumat funksiyası. Mühasibat uçotu məlumatlarından operativ, statistik uçotda, planlaşdırma, proqnozlaşdırma, taktika v  strategiyanın iřl nib hazırlanması və s.   n geniř istifadə olunur. Kənd təsərrüfatında kompyuter texnologiyasından v  avtomatlaşdırılmış iř stansiyasından istifadə istənilən detallılıq dərəcəsinin v  istənilən vaxt intervalının göstəricilərini əldə etmək imkanı verir.

 laq  funksiyası. Göstəricilərin faktiki dəyərini əks etdirən mühasibat uçotu məlumatlarının köməyi ilə əks əlaqədən istifadə edərək göstəricilərin, norma və standartların, qiymətləndirmələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, istehsal ehtiyatlarını müəyyən edir.

Analitik funksiya. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi mühasibat uçotunun bütün sahələrində təhlil aparmağa imkan verir.

Mühasibat uçotuna aşağıdakı tələblər qoyulur:

- 1) mühasibat uçotunun tamlığı;
- 2) yoxlama;
- 3) məzmunu formadan üstün tutmaq;
- 4) ardıcılıq;
- 5) rasionallıq;
- 6) vaxtlılıq.

Mühasibat uçotunun tamlıq tələbləri təsərrüfat fəaliyyətinin bütün faktlarının uçotda əks etdirilməsi zərurəti deməkdir. Bu, təşkilatın qəbul etdiyi uçot siyasəti ilə təmin edilməlidir. Mühasibat uçotu və hesabat təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin əhəmiyyəti olan və qərarlara təsir edən bütün göstəricilərini açıqlamalıdır.

Hər bir təşkilat hesabatlarını davamlı yoxlamalı və ehtiyatlı yanaşmalıdır. O, gizlətməyə imkan vermədən daha çox potensial mənfəəti yox, potensial zərərləri nəzərə almağa hazırdır. Buna görə də, aktivlərin və gəlirlərin qiymətləndirilməsi, bir qayda olaraq, mümkün olan ən aşağı səviyyədə aparılır. Mənfəət yalnız təsərrüfat əməliyyatları başa çatdıqdan (onun alınması, formalaşması) sonra mühasibat uçotunda əks etdirilir və zərər onun mümkünlüyü haqqında fərziyyə yarandığı andan əks etdirilə bilər. Ehtiyatlılığın nəticəsi şübhəli borclar üçün müxtəlif növ ehtiyatların formalaşdırılması və ya ən azı müəyyən əmlak növlərinin qiymətləndirilməsidir.

Məzmunu formadan üstün tutulması MHBS-nin ən məşhur prinsiplərindən biri sayılır. Bu, hadisənin iqtisadi məzmununun hüquqi formasından üstün olması kimi sayılır və hesabat biznesdə baş verən hadisələrin mahiyyətini göstərməlidir. Hüquqi forma verginin optimallaşdırılmasına, risklərin idarə edilməsinə və s. görə əməliyyatın real mahiyyətindən fərqlənə bilər. İstifadəçilərə hesabatın mahiyyətini göstərmək və maliyyə məlumatlarının təqdimatının etibarlılığını artırmaq üçün bir yoldur. Məsələn, bir şirkət bir məhsul satır, əməliyyatı alqı-satqı müqaviləsi kimi rəsmiləşdirir. Lakin sonra alıcı ilə müqavilə bağlanır ki, bu da şirkətimizə bu

məhsulu bir ildən sonra ilkin satış qiymətinə geri qaytarmağa imkan verir. Məhsul üçün məbləğ bu məhsulun bir il ərzində gözlənilən bazar dəyərində (yəni mümkün geri alınma zamanı) nəzər yetirilir. Hüquqi baxımdan satış müqavilə ilə təsdiqlənibdir, lakin geri satılma olarsa müəssisə ilkin qeyd olunan məbləğlə gəliri tanınmalı, malı satışın dəyəri kimi silinməli və mənfəəti tanınmalıdır.

Ardıcılıq hesabat məlumatlarının ildən-ilə keçidini nəzərdə tutur. Mühasibat uçot prinsipinin mahiyyəti müxtəlif dəyişmə meyllərini göstərən qrafik və diaqramların tərtib edilməsi üçün kifayət qədər məlumat əldə etmək üçün uçot siyasətinin aparılmasından ibarətdir. Onun tətbiqi hər hesabat dövründə və ona yaxın dövrlərdə eyni maddələrin uçotu üsullarından istifadədə ardıcılığı tələb edir. Başqa sözlə, əgər şirkət əməliyyatların uçotunun xüsusi metodunu qəbul edibsə, o zaman sonrakı hesabat dövrlərində də bu metoda riayət etməlidir. Məsələn, əgər firma düz xətt amortizasiya siyasətini qəbul edibsə, o zaman bunu növbəti il üzrə də davam etdirməlidir. Ardıcılıq prinsipi mühasibat uçotunun mütləq qaydası deyil. Daha uyğun üsullar mövcud olduqda firmalara mühasibat uçotu metodlarını dəyişməyə icazə verilir. Mühasibat uçotunun şərhində bəzi uyğunsuzluqlara, mühasibat uçotu metodunun daha mükəmməl birinə dəyişdirilməsi və ya qanunda dəyişiklik edildikdən və ya mühasibat uçotu standartının tətbiqindən sonra yol verilir.

Rasionallıq prinsipinin arxasında duran ideya mühasibat uçotunun faydaları və məsrəfləri arasında tarazlığı qiymətləndirməkdir. Bu o deməkdir ki, mühasibat uçotu müəssisəyə iqtisadi səmərə verə bilən sistem kimi baxılır. Eyni zamanda, mühasibat uçotunun təşkili həmçinin aparılması üçün xərclərin həcmi mühasibat uçotu sisteminin fəaliyyətindən əldə edilən iqtisadi səmərədən artıq olmamalıdır. Bu prinsip metodoloji deyil, təşkilati xarakter daşıyan yeganə uçot prinsipidir. Onun əhəmiyyəti müəssisədə mühasibat uçotunun necə təşkil edilməli olduğunu göstərməkdir.

Müəssisələrin idarə edilməsində qarşıda duran ən böyük problemlərdən biri aylıq maliyyə hesabatlarının vaxtında həmçinin dəqiq şəkildə doldurulması və yerinə yetirilməsidir. Mühasibat məlumatlarının vaxtında olması çox

arzuolunandır, çünki vaxtında təqdim olunan məlumat ümumiyyətlə istifadəçilər üçün daha çox aktualdır, əksinə, məlumatın verilməsində gecikmə onu istifadəçilərin qərar qəbul etmə ehtiyaclarına təsir edir. Mühasibat uçotu məlumatlarının istifadəçilərini öz qərarlarını köhnəlmiş məlumatlara əsaslandırmaqdan qorumaq üçün vaxtlılıq vacibdir. Təsəvvür edin ki, şirkət hesabat dövrünün 12 ayından sonra maliyyə hesabatlarını ictimaiyyətə təqdim edərsə, hansı problem yarana bilər. Potensial investorlar kimi maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri, ehtimal ki, şirkətin hazırkı maliyyə vəziyyətinin maliyyə hesabatlarında əks olunanlardan kəskin şəkildə dəyişib-dəyişmədiyini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkəcəklərdir.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması və idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin müasir şəraitində müəssisələrin inkişafının yeni strategiyasının hazırlanması, mühasibat uçotunun rolu və əhəmiyyəti artır. Mühasibat uçotunun təşkilinin elmi əsaslandırılmış sistemi bütün resurslardan səmərəli istifadəyə, müəssisənin maliyyə və əmlak vəziyyətinin əks olunmasını və təhlilini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Mühasibat uçotu təşkilatın fəaliyyətinə nəzarət etmək həmçinin idarə etmək üçün proseslərin müşahidəsi, ölçülməsi və qeydiyyatı sistemi kimi qəbul edilməlidir və uçotunu təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətini idarə etmək məqsədi ilə onun keyfiyyət xarakteristikası kimi müəyyən edir.

Mühasibat uçotu sosial elm kimi və sosial strukturun tələblərindən asılı olaraq daim inkişaf edir. Maliyyə məlumatı istifadəçilərinin gözləntilərindən asılı olaraq, müxtəlif dövrlərdə mühasibat uçotu təcrübələrində dəyişikliklər ön plana çıxmışdır. Qloballaşma fenomeni ilə maliyyə bazarları universallaşmış, çoxmillətli müəssisələr meydana çıxmış, beynəlxalq aləmdə mühasibat uçotunda qanun pozuntuları və qalmaqallar aşkarlanmış, daha sonra mühasibat uçotu qaydaları həmçinin təcrübələrinin yeniləşdirilməsi zərurəti yaranmışdır. Azərbaycandakı təsərrüfatında mühasibat uçotu qanunları və təcrübələri daha çox beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının və beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının tətbiqində beynəlxalq paralellik təmin edilməlidir.

1.2. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun aparılmasının nəzəri aspektləri

Digər sektorlarla müqayisədə marketing, təchizat və istehsal proseslərinə görə kənd təsərrüfatı sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələr əsasən mühasibat uçotunun əsas prinsiplərinə riayət etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsindəki fərqlərə görə inkişaf etdirilən mühasibat uçotu, təsnifatı, ümumiləşdirilməsi və təhlili bu müəssisələri digər sektorlardakı müəssisələrdən fərqləndirir.

Kənd təsərrüfatının mühasibat uçotu digər sahələrdə olduğu kimi, bu müəssisələrinin idarə edilməsinə təqdim edəcəyi məlumatlara görə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı mühasibatlığının təmin etdiyi bu əsas fayda ilə yanaşı, kənd təsərrüfatı gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi, biznes aktivlərində dəyişikliklərin monitorinqi, kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi və kredit təminatı kimi bir çox üstünlüklər mövcuddur.

Mühasibat uçotu ümumiləşdirildikdə pulla ifadə oluna bilən maliyyə əməliyyatlarını və hadisələri qeyd edən, təsnif edən, ümumiləşdirən, təhlil edən, hesabat verən və bu nəticələri şərh edən, habelə mühasibat uçotunun tərəflərinə təqdim edən informasiya sistemidir. Kənd təsərrüfatı mühasibatlığı isə bu müəssisələrinin fəaliyyətindən yaranan maliyyə hadisələrini və əməliyyatlarını uçota alan, təsnifləşdirən, ümumiləşdirən, təhlil edən və şərh edən və onlardan faydalı nəticələr əldə edən mühasibat uçotunun sahəsidir (Halil F. 2018).

Mühasibat uçotu bu funksiyaları təşkilatla bağlı maliyyə hadisələrinin uçotu və hesabatı, hazırlanmış hesabatların şərhini və mühasibat uçotunun tərəflərinə maliyyə yönümlü rəhbərlik etməklə yerinə yetirir. Bu funksiyalardan başqa mühasibat uçotu həm də nəzarət və proqnozlaşdırma vasitəsidir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyük bir hissəsi kənd təsərrüfatı xərclərinin uçotunu vergi kimi görür. Xüsusilə kiçik və orta kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarəetmə mühasibat uçotu və məlumatlarından yararlanma bilmədiyi, mühasibat uçotunu daha çox vergi aspektini nəzərə alaraq apardıqları müşahidə edilmişdir (İkramqızı, 2019). Bu müəssisələrin sahibləri fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdikləri gəliri kapitalları müqabilində əldə etdikləri faiz gəliri kimi görürlər. Bu müəssisələrin istifadə etdiyi hesab planları bir neçə xüsusi hesabdən kənara çıxır

bilməz. Bundan əlavə, həm xarici bazar, həm də istehsal üçün nəzərdə tutulan iri müəssisələrdə mühasibat uçotu məlumatlarından daha çox istifadə edildiyi və onların istifadə etdiyi hesablar planının daha müfəssəl olduğu müəyyən edilmişdir.

Tətbiq olunacaq uçot sisteminin seçilməsində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyüklüyü mühüm meyardır. Kiçik kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarında fəaliyyət nəticəsində yaranan mənfəət ya da zərər gəlir və xərclərin uçotu ilə müəyyən edilə bilər. İri və orta kənd təsərrüfatı müəssisələrində ikitərəfli uçot metodundan istifadə olunur. Bu müəssisələrdə ikili qeydiyyat metodunun faydaları müəssisələrdə tətbiq edilən mühasibat uçotu üçün çəkilən xərclərdən daha yüksək olacaqdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin uçot prinsipləri ticarət, sənaye və xidmət müəssisələrində tətbiq olunanlarla eynidir. Fərqli olan yalnız registrlərdəki köməkçi hesablar ola bilər. Buna görə də mühasibat uçotunun əsas prinsipləri mühasibat uçotu kitablarındakı qeydlərdən daha vacibdir. Yetiştirilən məhsullar, iqlim şəraiti və təcrübələr bölgədən bölgəyə və ya müəssisədən müəssisəyə fərqli olsa da, uçotun prinsipləri dəyişmir. Yalnız bəzi hesabların köməkçi hesabları dəyişib. Bununla belə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə sənaye, ticarət və xidmət müəssisələrinə görə mühasibat uçotunda bəzi fərqlər daxildir.

Demək olar ki, kənd təsərrüfatı uçotunun əsas məqsədi müəssisənin fiziki və maliyyə vəziyyəti haqqında məlumat verməkdir. Biznesin sahibləri və ya tərəfdaşları mühasibat uçotunun təqdim etdiyi məlumatları ətraflı təhlil edib şərh etsələr, bizneslə bağlı daha sağlam qərarlar qəbul edə bilərlər. Bu məqsəd kənd təsərrüfatı uçotunun əsas məqsədidir. Bununla belə, kənd təsərrüfatı uçotunun başqa məqsədləri də var. Bu məqsədləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- 1) Aktivlərin alınması və ya mühafizəsi zamanı sahibkara təkliflərin verilməsi;
- 2) Gələcək büdcə və planların hazırlanmasında köməklik göstərilməsi;
- 3) Müəssisələrin fəaliyyətinin təhlili;

- 4) Təhsil, təlim və tədqiqat xidmətlərində aidiyyəti şəxslərə və təşkilatlara məlumat verilməsi;
- 5) İstehsal sahələrinin məhsuldarlığının müəyyən edilməsinə töhfə verilməsi;
- 6) İldən-ilə müəssisələrin maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklərin monitorinqi;
- 7) Məhsulun qiymət siyasətlərinin müəyyən edilməsində köməklik göstərilməsi;
- 8) Vergi bazasının hesablanması;
- 9) Kənd təsərrüfatı menecerlərinin və işçilərin fəaliyyətinin ölçülməsinə köməklik göstərilməsi;
- 10) İşçilərin əmək haqqının müəyyən edilməsinə töhfə verilməsi;
- 11) Kənd təsərrüfatı siyasətləri ilə bağlı hökumətləri lazımi məlumatlarla təmin edilməsi;
- 12) Sahibkarın ən uyğun məhsul birləşməsində dəstəklənməsi;
- 13) Kənd təsərrüfatı kredit təşkilatlarına müəssisənin vəziyyəti haqqında məlumat verilməsi;
- 14) Kənd təsərrüfatına dəstək və yardımın əsasını təşkil edəcək məlumatları təmin edilməsi;
- 15) Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ilə bağlı mənfəətin tərəfdaşlar arasında ədalətli bölüşdürülməsini təmin edilməsi.

Kənd təsərrüfatı sektorunun özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə burada mühasibat uçotu əməliyyatları aparılarkən müxtəlif tətbiqlər edilməlidir. Baş verən hər bir kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün xüsusi yardımçı hesablar açmaq, müəssisədə bütün növ heyvandarlıq mallarının dəyərinin artması, habelə onların istifadə müddətinin azaldılmasını nəzərə alan hesablardan istifadə etmək lazımdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində sənaye və ticarət müəssisələrindən fərqli cari aktiv hesabları var. Bu hesablar əlaqəli məhsul ehtiyatları, bioloji aktiv ehtiyatları kimi hesablardır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinə xas olan əsas vəsaitlər bağlar, torpaq və iş heyvanları, balıqçılıq təsərrüfatları kimi hesablardır. Kənd təsərrüfatı uçotunun aparılmasının aspektlərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal üsulu çox müxtəlifdir. Buna uyğun olaraq istixana, çöl əkinçiliyi, heyvandarlıq, balıqçılıq kimi sahələrdə müxtəlif istehsal texnologiyalarından istifadə olunur. Bu vəziyyət xüsusilə dövr sonu inventar əməliyyatları və qeydlərində müxtəlif həllər və metodların tətbiqini tələb edir.

- Əsas və dövriyyə vəsaitlərinin fərqləndirilməsində və mülkiyyətində olan heyvanların əsas və ya dövriyyə vəsaitlərinin olduğunu müəyyən etməkdə çətinliklər var. Sütü üçün saxlanılan heyvanlar, arılar, qoşqu heyvanları və damazlıq öküzlər sabit dəyər hesab olunur. Bu dəyərlər köhnəlməyə məruz qaldığından, onları dövr sonu qeydlərində göstərmək lazımdır. Südlü heyvanların bəziləri cari aktiv kimi görünə və satıla bilər. Bu əməliyyatlardan hansının dövriyyə vəsaitlərinə, hansının isə əsas vəsaitlərə aid edilməli olduğunu müəyyən etmək çox çətinidir.

- Kənd təsərrüfatında məsrəflər çox vaxt istehsal dövründə həyata keçirilir, gəlir isə adətən bir dəfə əldə edilir. Bu, xərclərin çəkildiyi dövrlə gəlirin əldə edildiyi dövr arasında qiymətlərin fərqli olmasına səbəb olur. Yüksək inflyasiya dövründə bu qiymətlər çox fərqli olduğu üçün məhsulun maya dəyəri real hesablanmır.

- Aqrar sektorda müəssisələrin imkanları arasında ölçü fərqləri var. Biznesin ölçülərindəki fərqlər, nəhəng və kiçik bizneslərin mövcudluğu, bu vəziyyətin gələcəkdə çox da dəyişməyəcəyi ilə bağlı proqnozlar vergi qanunvericiliyində öz əksini tapıb. Bu vəziyyət kənd təsərrüfatı gəlirlərinin hesablanmasıda kiçik, iri həmçinin orta sahibkarlar üçün ayrıca üsulların tətbiqinə səbəb olmuşdur.

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrində natura şəklində ödənişlər geniş yayılmışdır. İşçilərin əmək haqqı kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödənilə bildiyi halda, xarici xidmətlər də kənd təsərrüfatı məhsullarından istifadə etməklə ödənilə bilər. Belə hallar kənd təsərrüfatı gəlirlərinin dəqiq hesablanmasını həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının düzgün qiymətləndirilməsini çətinləşdirir.

- Kənd təsərrüfatının uçotunda kiçik və orta müəssisələrdən məlumatların alınmasında və bu məlumatların etibarlılığında müəyyən problemlər mövcuddur.

Müəssisə sahiblərinin hər cəhətdən qeyri-kafi olması, sənəd mübadiləsi qaydasının bu müəssisələrdə geniş yayılmaması və sahibkarların sənəd sifarişini bir yük kimi görmələri bu müəssisələrdə istehsal xərclərinin səhv hesablanmasına səbəb ola bilər və qeydiyyat qaydasında problemlər yarada bilər. Daha iri müəssisələrdə və dövlətə məxsus istehsal müəssisələrində məlumatların təchizatı ilə bağlı bəzi problemlər öz həllini tapa bilər.

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrində müəssisə ilə ailə üzvləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu səbəbdən ailə üzvləri müəssisədə işləməklə yanaşı, müəssisədə istehsal olunan təsərrüfat məhsullarını da istehlak edirlər. Kənd təsərrüfatı müəssisələrindən öz istehlakının miqdarı nəzərə alınmazsa, bu, qazancın tam və düzgün hesablanmasına mane olur.

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal fəaliyyətində birdən çox məhsul alınırsa, bu məhsulların maya dəyərinin müəyyən edilməsində müəyyən problemlər yaranır. Məsələn, bitki və heyvan istehsalında saman və buğda kimi birdən çox məhsul alınır. Belə hallarda əsas, mürəkkəb və yan məhsulların ayrılması çox yaxşı aparılmalıdır.

- Təsiri sonrakı illərə də uzanan külli miqdarda investisiyalar və il ərzində edilən bəzi xərclər sonrakı illərdə alınacaq məhsulların məhsuldarlığını artırır.

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyəti fəsillərdən və iqlimdən asılıdır. Bu vəziyyət həmin müəssisələrdə əkin və məhsul yığımının müəyyən fəsillərdə aparılmasına və müxtəlif iqlim şəraitinin təsirinə məruz qalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, hava şəraitində gözlənilməz dəyişikliklər xərc hesablamalarının aparılmasında çətinliklər yaradacaqdır.

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrində çoxşaxəli kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq öhdəliyi var. Bu o deməkdir ki, bitki və heyvan istehsalı birlikdə həyata keçirilir. Bu zaman heyvanlar əldə edilmiş kənd təsərrüfatı və ya bağ məhsulları və ya onların qalıqları ilə qidalanır. Tarlada çalışan fermer və ailəsi heyvan məhsulları ilə qidalanır. Heyvan peyini kimi, tarlada və bağda da istifadə olunur. Buradan başa düşüldüyü kimi, kənd təsərrüfatının bir sahəsinin məhsulu kənd təsərrüfatının digər sahəsinin xammalına və ya materialına çevrilir. Bu vəziyyət mühasibat uçotu

aparılarkən hər bir kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə qazancın ayrıca hesablanması böyük çətinliklər yaradır.

1.3. Kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun aparılmasında beynəlxalq təcrübə

Kənd təsərrüfatı sektoru əksər ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Əgər bir ölkənin kənd təsərrüfatına lazımi əhəmiyyət verilməzsə, o ölkənin iqtisadi inkişafının, iqtisadi artımının nəzərdə tutulan səviyyəyə çatmasını gözləmək olmaz. İnkişaf etməmiş ölkələr inkişafı yalnız sənayeləşmə kimi görürlər. Bu səbəbdən həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətlər əvvəlcədən planlanmış urbanizasiya kimi müxtəlif problemlər yaratmışdır (Миронцева А.В. 2016).

Bundan əlavə, əhəlinin sürətlə artması səbəbindən cəmiyyətin kənd təsərrüfatı məhsullarına artan tələbatı ödənilə bilmir.

İnkişaf etmiş ölkələrdəki təcrübəyə əsasən, inkişaf prosesinin ilkin mərhələlərində iqtisadiyyatda üstünlük təşkil edən kənd təsərrüfatı sektoru sonrakı inkişaf mərhələlərində tədricən bu mövqeyini itirdiyini görə bilərik. Zaman keçdikcə ikinci, hətta üçüncü sektor mövqeyinə geriləmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu gün oxşar prosesi yaşayırlar. Bu transformasiyaya baxmayaraq, kənd təsərrüfatı sektoru, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd yerlərində yaşayan fərdlərin dolanışığını təmin edən əsas sahə kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayır. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadi inkişafda mühüm funksiyaları var. Bu funksiyaların başlanğıcında qidalanma üçün zəruri olan qida istehsalının təmin edilməsi dayanır. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın valyuta tələbatını ödəmək, sənaye məhsullarına investisiya tələbini ödəmək kimi digər funksiyaları da var. Bütün bu funksiyalarına görə dünyanın demək olar ki, hər yerində kənd təsərrüfatı sahəsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Kənd təsərrüfatının mühasibat uçotu buradakı fəaliyyəti nəticəsində yaranan pul əməliyyatlarını və hadisələri qeyd edən, təsnif edən, ümumiləşdirən, şərh edən və təhlil edən mühasibat uçotunun bir sahəsidir. Aqrar sektorda kapital tutumlu

inkışaflarla kənd təsərrüfatı uçotu bu müəssisələr üçün mühüm mövqeyə sahibdir. Bu səbəbdən milli və beynəlxalq qaydalara ehtiyac yaranmışdır.

Əsas fəaliyyət sahəsi kənd təsərrüfatı olsa da, bütün müəssisələr, xüsusən də iri kənd təsərrüfatı müəssisələri fəaliyyətin xarakterinə, həcminə, müxtəlifliyinə və gəlirliliyinə görə sənaye müəssisəsi kimi idarə edilməlidir. Marketing, istehsal, maliyyə və mühasibat kimi şöbələr biznes rəhbərliyi tərəfindən yaradılır və bu şöbələr istehsaldan satışı qədər bir çox sahədə fəaliyyətləri istiqamətləndirir. Xüsusən də son illər kənd təsərrüfatında ixraca önəm verilməsi sayəsində kənd təsərrüfatında inkişaf sürətlənib. Bu vəziyyət mühasibat uçotunu müəssisələrdə mühüm mövqeni artırmışdır.

Digər müəssisələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatı müəssisələrində də bəzi istisnalarla mühasibat uçotunun aparılması tövsiyə olunur. Müəssisə fəaliyyətinin sağlam şəkildə həyata keçirilməsi üçün mühasibat uçotundan ən zəruri və vacib məlumatlar əldə edilir və biznesin uğuru bu məlumatlarla ölçülür. Bu səbəbdən mühasibat uçotu menecerlərə qərar qəbul etməyə kömək edən və lazımı məlumatları təmin edən mühüm bir sistemdir. Bundan əlavə, mühasibat uçotu həm də məlumat verməklə biznesdən kənar üçüncü şəxslərə kömək etmək funksiyasına sahibdir.

Kənd təsərrüfatında olan güzəştlər aqrar sektorda yaranan problemlərin həlli, istehsaldakı qeyri-adekvatlığın aradan qaldırılması və kənd təsərrüfatında yeni texnologiyaların tətbiqinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən dövlət müdaxilələridir. Burada əsas məqsəd onu hər hansısa sektordan asılı olmayan, özü-özünü təmin edə bilən, rəqabət apara bilən sektora çevirmək olmalıdır. Bu səbəbdən də sektorun struktur və dövrü problemlərinin həllinə töhfə verəcəyi və fermerin gəlirinə müsbət təsir edəcəyi gözlənilir. Beynəlxalq təcrübələri nəzərə alıb kənd təsərrüfatı sahəsində güzəştlərin verilməsini tətbiq edərək ölkəmizdə bu sahənin daha da inkişafını təmin edə bilərik.

Beynəlxalq təcrübələr göstərdi ki, torpaqların inventarlaşdırılması anlayışına vahid yanaşmaların olmaması və onun müxtəlifliyi müxtəlif ölkələrdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının inventarlaşdırılmasının elementlərində fərqliliklərin

olmasına səbəb olur. Bəzi ölkələrdə inventar torpaqların daşınmaz əmlakının vahid dövlət reyestrinin aparılması deməkdir, digərlərində elementar inventar vahidinin hüquqi xüsusiyyətlərinə əlavə olaraq, onun keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə çox diqqət yetirilir. Xaricdə torpaqların inventarlaşdırılması haqqında təsəvvür əldə etmək üçün təhlil üçün müxtəlif təbii şəraitdə yerləşən kənd təsərrüfatı inkişaf etmiş ölkələr nəzərdən keçirildikdə, inventarlaşdırma bir iş növü kimi ən çox kənd təsərrüfatı torpaqlarının əhəmiyyətli sahələri olan, bu torpaqların qeydiyyatı və onlar haqqında məlumatların yenilənməsi bir çox ölkələrdə həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə torpaqların inventarlaşdırılmasının beynəlxalq təcrübələrinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatı torpaqlarının kiçik sahələri; torpaq istifadəçiləri tərəfindən aşkar edilən və ona təhkim edilmiş kənd təsərrüfatı istifadəsi üçün yararlı olan bütün sahələr; inventarlaşdırmanın mahiyyəti sahələrin hüquqlarının qeydə alınmasından və sahələrin xüsusiyyətlərini ifadə edən inteqrasiya edilmiş qiymətləndirmədən azaldılır; aqrokimyəvi müayinələr torpaq sahələrinin sahibləri tərəfindən aparılır və dövlət məlumat bazalarına daxil edilmir; dövlət məlumat bazalarında sahələrin dəyəri və onların hüquqları barədə məlumatlar toplanılmasını nəzərə almaq lazımdır (Jeswani H.K., Hellweg S., Azapagic A. 2018).

Rəqəmsallaşmanın sürətlə tətbiqi, köklü iqtisadi dəyişikliklər, iqtisadiyyatın idarə edilməsi üçün yeni maliyyə və hüquqi şərtlərin tətbiqi dövründə kənd təsərrüfatında da kənd təsərrüfatı istehsalının rəqəmsal transformasiyası baş verir. Böyük daxili rəqabət, qeyri-müəyyənlik şəraitində iqtisadi fəaliyyətin aparılmasına bir çox xarici amillərin təsirini nəzərə alsaq, iqtisadi sanksiyaların tətbiqi, kifayət qədər resurs potensialının olmaması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarından vəsait çatışmazlığı - bütün bunlar tələb edir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafında intensiv müasir amillərin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artırılınsın.

Rəqəmsal kənd təsərrüfatı müasir, elmi kənd təsərrüfatı məhsulları həmçinin qida istehsalı üsullarına əsaslanan, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edən iqtisadiyyat kimi başa düşülməlidir. Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların

tətbiqi ilə idarəetmə qərarlarının, habelə mühasibat uçotunun həm səviyyəsi, həm də keyfiyyəti, şübhəsiz ki, yüksələcək ki, bu da kənd təsərrüfatı sektorun müəssisələrində mövcud ehtiyatları aşkar edib tətbiq etməyə imkan verəcəkdir.

Kənd təsərrüfatında blokçeyn texnologiyasından istifadə etməklə o, həm məhsulun keyfiyyət xüsusiyyətlərinə nəzarət etməyə imkan verir, həm də istehsal texnologiyasına riayət olunmasına nəzarət etməyə, lazım gəldikdə isə məhsulun mənşəyini müəyyən etməyə imkan verir.

Kənd təsərrüfatı istehsalçıları və pərakəndə satış şəbəkələri öz növbəsində şəbəkə daxilində ərzaq məhsullarına alış vaxtı və ya yeri, tələbat və istehlakçıların üstünlükləri haqqında bazar məlumatlarını görə bilirlər.

Qeyd etmək olar ki, blokçeyn texnologiyasının kənd təsərrüfatında tətbiqi Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatının inteqrasiyasına yönələcək innovativ tədbirlər tələb edir. Rəqəmsal aktivlərin dövriyyəsi üçün normativ bazanın təkmilləşdirilməsi lazımdır, ölkə daxilində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının vahid reyestrinin aparılmasını təşkil edilməli, ölkə daxilində kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət üsullarının vahid sertifikatlaşdırılması və standartlaşdırılması sistemini tətbiq olunmalı, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarında mütəxəssislərin maliyyə və texnoloji savadlılığının mütəmadi olaraq artırılmalı, rəqəmsal iqtisadiyyata töhfə verəcək infrastrukturunu inkişaf etdirməlidir.

Hər bir iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatında ən vacib məsələlərdən biri kənd təsərrüfatına dəstəkinin verilməsidir. Dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edir, qiymət siyasəti ilə dəstək verir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına dəstək siyasətlərinin məqsədi istehsalçını qorumaq və ölkənin ehtiyaclarına uyğun optimal istehsal strukturunu təmin edərək müvafiq gəlir təmin etməkdir. Bununla da kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatına töhfəsi artacaqdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektoru ilə bağlı dövlətin dəstək siyasətləri uzun illərdir ki, baza qiyməti müəyyən edilərək dəstək alışları formasındadır. Sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatı sektoru əkin sahələrini müəyyən qədər məhdudlaşdıraraq alternativ məhsullara keçidi təşviq edəcək başlanğıc üçün güzəştlər, heyvandarlıq dəstəyi, aşağı faizli kreditlər,

həvəsləndirici mükafat ödənişləri, dəstəklər və kompensasiya ödənişləri kimi tətbiqlərlə dəstəklənməkdədir.

Vergi ödəyicilərinin verdiyi bəyannamələrin düzgün olub olmadığını yoxlamaq üçün lazımdır, xüsusən də vergi sisteminin bəyannamələrə əsaslandığı iqtisadiyyatlarda bu daha da vacibdir. Uğurlu vergi sistemi, vergi qanunvericiliyinin asan başa düşülməsi, vergi qanunlarının sürətinin və etibarlılığının artırılması, effektiv vergi yoxlamasının təmin edilməsi son dərəcə vacibdir. Vergi yoxlamasının məqsədinə çatması üçün vergi idarəsi tərəfindən həyata keçiriləcək müxtəlif siyasət və strategiyalarla vergi yoxlamasının effektivliyini təmin etmək lazımdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində beynəlxalq təcrübələrə əsaslanaraq səmərəlilik standartları üzrə dəstək, vergi və ayırmalar aşağıdakı kimi bölmək olar:

- Dövlət kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla məşğul olan bütün kəndli-fermerlər üçün hər cür mühasibat uçotunun aparılmasına imkan verəcək məlumat şəbəkəsi yaratmalıdır.

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrində fermerlərin demək olar ki, əksəriyyəti mühasibat uçotu aparmır, üstəlik, mühasibat uçotu haqqında heç bir məlumatı yoxdur. Bu baxımdan müxtəlif dövlət qurumları fermeri hər bir mövzuda yetişdirəcək və inkişaf etdirəcək təlimlər keçirməlidir. Beləliklə, səmərəlilik artacaq və israf azalacaqdır.

- Kənd təsərrüfatı sahəsində uçot mərkəzləri yaradıla və aqrar sahədə qeydiyyat təmin oluna bilər. Bu yaradılmış mühasibatlıq mərkəzlərində fermerlərin mühasibat uçotu aparıla bilər və ya bu mərkəzlər vasitəsilə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin uçotu yoxlanıla bilər.

- Kənd təsərrüfatının uçotunun aparılması və bu vəziyyəti yaymaq üçün hökumət tərəfindən müxtəlif stimullar verilə bilər. Bu təşviqlər ödəniləcək vergilərin azaldılması və ya müəyyən miqdarda qeydiyyat dəstəyinin göstərilməsi ola bilər.

- Müəssisələrə öz fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün aşağı faizli kreditlər verilə bilər.

- Ölkələrdə əlavə dəyər vergisinin(ƏDV) forması tutma üsulu ilə vergi tutulan kənd təsərrüfatı müəssisələrini çətin vəziyyətə sala bilər. Bunun səbəbini izah etmək üçün, dünyada bir çox bu sahə üzrə ödənilən tutma üsulu ilə vergiyə cəlb olunan fermerlər, aldıkları bütün məhsullara görə əlavə dəyər vergisi ödəyirlər. Üstəlik, satışlarından ƏDV yığa bilmirlər. Bu halda, onlar tutulma üsulu ilə vergiyə cəlb edilən bütün əlavə dəyər vergisini daşıyırlar. Fermerlərin giriş məhsulları alarkən ödədiyi 18% ƏDV dərəcəsi yüksək sayılır. Bu göstəricinin aşağı salınması əkinçilik və heyvandarlığın inkişafı, fermerlərin çətin vəziyyətdə qalmaması üçün müsbət addım olar. Əslində, bunun sənədləşdirilməsi ilə fermerlərin kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq istehsalında istifadə üçün aldıkları vəsaitlər ƏDV-dən azad edilə bilər. Hal-hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsində 2014-cü ildə verilən vergi azadlıqlarında 10 il müddətinə mənfəət, əmlak vergisindən və kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə satışda əlavə dəyər vergisindən azad edilə bilər.

- Fermerlər üçün giriş xərcləri kifayət qədər yüksəkdir. Giriş xərclərini azaltmaq üçün bu kooperativlər vasitəsilə daxilolma təchizatı kooperativləri yaradıla və daxilolma dəstəyi artırıla bilər. Bundan əlavə, fermerlər tərəfdaş olduqları kooperativlər vasitəsilə öz töhfələrini verə bilərlər.

- İstehsal olunan məhsulların satışında problemlər var. İstehsal olunan məhsullar ya saxlanılır, ya da çox aşağı qiymətə satılır. Bu səbəbdən dövlətin alış qiymətləri müəyyən edilərkən fermerin istehsal dəyəri nəzərə alınmalı və buna uyğun qiymət səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Bundan əlavə, satınalma kooperativləri yaratmaqla məhsulların satış qiymətində artıma nail olmaq olar.

- Fermerlərin tərəfdaş olduqları kooperativlər və yuxarı təşkilatlar tərəfindən fermerlərə vaxtında dəstək verilməlidir.

- Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bütün kəndli-fermerlərin mühasibat uçotunu düzgün aparılması nəticəsində daxili və xarici investisiya qoyuluşlarını artırılmasını təmin edə bilər.

Beynəlxalq təcrübə nəzərdən keçirdikdə, ölkələr mühasibat uçotu təcrübələrində inkişaf dərəcəsi, vergi qanunları, maliyyə məlumatlarının

əhəmiyyətinin dərk edilmə dərəcəsi, onların sosial strukturları, siyasi strukturları, təhsil səviyyələri və mühasibat uçotunu istiqamətləndirən nəzəri strukturlar (məsələn, mühasibat uçotu standartları) kimi müxtəlif səbəblərə görə fərqləndiyini görmək olar (Алборов Р.А., Концевая С.М., Козменкова С.В. 2015).

Bu fərqlər qlobal kapital hərəkətliliyinin son dərəcə intensiv olduğu dünyamızda müxtəlif ölkələrdə hazırlanan maliyyə hesabatlarını da fərqləndirir, ona görə də bu vəziyyət maliyyə məlumatlarına ehtiyacı olan bütün maraqlı tərəfdaşlar, menecerlər, hökumət, potensial investorlar, ictimaiyyət və s. mənfi təsir göstərir. İnformasiya sistemi olan mühasibat uçotunun istehsal etdiyi məlumatların universal xarakter daşması ölkələrin iqtisadiyyatlarına birbaşa təsir göstərir. Çünki, investorların investisiya qərarlarının verilməsində təsirli olan amillərdən biri də maliyyə məlumatlarının universal etibarlılığıdır. Bu səbəbdən maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında ümumi mühasibat anlayışının təqdim edilməsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bunun ən əhəmiyyətli səbəbləri arasında bütün dünyada əhali ilə inkişaf etmiş bir mühasibat uçotu sistemində ehtiyacı olan və peşəkar yanaşma ilə idarə olunan kapital şirkətlərinin sayının artmasıdır.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmiz də bu sahədəki boşluğu doldurmaq və sərmayə baxımından ölkəmizə diqqəti cəlb etmək üçün kənd təsərrüfatı sektoruna biganə qalmamışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sektorunun əhəmiyyətinə baxmayaraq, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının mühasibat uçotu bu müəssisələrinin kiçik miqyasda olması və onların sənədləşdirilməsi və məlumatlılığının az olması, kənd təsərrüfatı işlərinin əhəmiyyətli hissəsinin kənd yerlərində təhsili olmayan insanlar tərəfindən həyata keçirilməsi, vergi orqanlarının bu məsələ ilə bağlı yanaşmaları, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sektorların vergidən azad edilməsi, vergitutma dərəcəsinin aşağı olması, müəssisələrin ənənəvi mühasibat uçotu anlayışından güzəştə getməməsi və təcrübənin kifayət qədər olmaması səbəbindən praktikada ciddi boşluqlara və tətbiq fərqlərinə səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, kənd təsərrüfatının inkişafında yardımçı təsərrüfatlar, bu sahə üzrə kooperativlərinə inteqrasiyası və bu kooperativlər vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçılara tam vaxtında çatdırılmasının, nəqliyyat infrastrukturunun, xüsusilə də maliyyə və statistik hesabat sistemlərinin tam və şəffaf şəkildə tənzimlənməsinə kömək edir.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏPRASI PROSESİNDƏ MÜHASİBAT UÇOTUNUN VƏ HESABATININ TƏŞKİLİ

2.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində 41 №-li “Kənd təsərrüfatı” adlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının istifadəsi

Kənd Təsərrüfatı Müəssisələri üzrə kommərsiya təşkilatları üçün 28 №-li milli maliyyə hesabatları standartı əsasən Kənd Təsərrüfatı üçün 41 №-li Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartına (2006-cı ildə düzəliş edilmiş) əsaslanır. Bu standartlar arasında əsas fərqlər aşağıdakılardır:

- “Kənd Təsərrüfatı Üzrə” Kommərsiya Təşkilatları Üçün 28 № li Milli Mühasibat Uçotu Standartı və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartı 41 arasında əhəmiyyətli fərqlər yoxdur. Mühasibat Uçotu haqqında Qanunda müəyyən edilmiş;

- Bir sıra izahlı nümunələr, şərhlər və təqdimatlar. Müəyyən edilmiş siyasətə uyğun olaraq, belə nümunələr və izahatlar “Kənd Təsərrüfatı Üzrə” Kommərsiya Təşkilatları Üçün 28 № li Milli Mühasibat Uçotu Standartı 28 №-li -də deyil, Şərhdə verilmişdir;

- 41 №-li BM-un bəzi maddələri ingilis dilində sadələşdirilmişdir.

41 №-li “Kənd təsərrüfatı” standartına uyğun olaraq, bioloji aktivlərdən istifadə edən müəssisə tərəfindən alınmış kənd təsərrüfatı malları ilkin tanınma zamanı satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyərlə ölçülür. Bu standartın məqsədləri üçün bu dəyər ehtiyatların ilkin dəyəri hesab edilir. Məsrəf metodları Ehtiyatların maya dəyərinin daha dəqiq smetasını əldə etmək üçün siz uyğun hesab etdiyiniz standart maya dəyəri metodundan və ya pərakəndə satış qiyməti metodundan istifadə edə bilərsiniz. Standart məsrəf metodunda xammaldan, materialdan, sərflənən əməkdən istifadənin standart normaları, istehsalın səmərəliliyi və gücü nəzərə alınır. Onlar müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilir həmçinin zəruri hallarda mövcud şərtləri əks etdirmək üçün yenidən nəzərdən keçirilir. (Fətullayev R. 2015)

Pərakəndə satışda pərakəndə satış qiyməti metodundan istifadə olunur, çünki eyni qiymətdə iri həmçinin tez-tez dəyişən maddələrin ehtiyatlarını

qiymətləndirmək üçün hər hansı digər metoddan istifadə etmək qeyri-mümkündür. Ehtiyatların maya dəyəri müvafiq faiz dərəcəsi ilə ifadə edilmiş ümumi marjadan satış qiymətini çıxmaqla müəyyən edilir. Tətbiq olunan faiz dərəcəsi həmçinin inventarın ilkin satış qiymətindən aşağı olan təsirini əks etdirir. Tipik olaraq, hər bir pərakəndə satış bölməsinə orta faiz dərəcəsi tətbiq edilir. (Terexova V. A. 2008).

Xərclərin hesablanması üsulları İstehsal edilmiş və adətən reallaşdırıla bilməyən xüsusi layihələr üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatların, malların və xidmətlərin dəyəri çəkilməmiş xərcləri xüsusi olaraq müəyyən etməklə müəyyən edilməlidir.

Xüsusi məsrəflərin müəyyən edilməsi xüsusi məsrəflərin xüsusi inventar maddələri ilə əlaqəli olmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, mühasibat uçotu onları konkret layihələrə aid etmək məqsədilə alınmış və ya istehsal edilmiş mallara tətbiq edilir. Bununla belə, çoxlu sayda bir-birini əvəz edə bilən resurs vahidləri olduqda, xüsusi dəyəri müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Belə hallarda əvvəlcədən müəyyən edilmiş mənfəət və ya zərər nəticəsini əldə etmək üçün ehtiyatda qalan vahidlərin seçilməsi üsulu tətbiq oluna bilər. (Abbasov Q. Ə. 2015).

Pərakəndə satışda pərakəndə satış qiyməti metodundan istifadə olunur, çünki eyni qiymətdə iri və tez-tez dəyişən maddələrin ehtiyatlarını qiymətləndirmək üçün hər hansı digər metoddan istifadə etmək qeyri-mümkündür. Ehtiyatların maya dəyəri müvafiq faiz dərəcəsi ilə ifadə edilmiş ümumi marjadan satış qiymətini çıxmaqla müəyyən edilir. Tətbiq olunan faiz dərəcəsi həmçinin inventarın ilkin satış qiymətindən aşağı olan təsirini əks etdirir. Tipik olaraq, hər bir pərakəndə satış bölməsinə orta faiz dərəcəsi tətbiq edilir.

Xərclərin hesablanması üsulları İstehsal edilmiş və adətən reallaşdırıla bilməyən xüsusi layihələr üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatların, malların və xidmətlərin dəyəri çəkilməmiş xərcləri xüsusi olaraq müəyyən etməklə müəyyən edilməlidir.

Xüsusi məsrəflərin müəyyən edilməsi xüsusi məsrəflərin xüsusi inventar maddələri ilə əlaqəli olmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, mühasibat uçotu onları konkret layihələrə aid etmək məqsədilə alınmış və ya istehsal edilmiş mallara

tətbiq edilir. Bununla belə, çoxlu sayda bir-birini əvəz edə bilən resurs vahidləri olduqda, xüsusi dəyəri müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Belə hallarda əvvəlcədən müəyyən edilmiş mənfəət və ya zərər nəticəsini əldə etmək üçün ehtiyatda qalan vahidlərin seçilməsi üsulu tətbiq oluna bilər.

Bu halda, müəssisə xammalın, materialların, habelə əmək haqqı və xərclər kimi tanınan digər xərclərin dəyərini və hesabat dövrü ərzində ehtiyatlarda xalis dəyişikliklərin məbləğini açıqlayır. Bu standart müəssisələr tərəfindən 2005-ci il yanvarın 1-dən tətbiq edilir. Müraciətlər əvvəlki tarixdən qəbul edilir. Bu standartı tətbiq edən qurumlar bu faktı 1 yanvar 2005-ci il tarixinədək açıqlamalıdırlar (Abbasov Q.Ə. 2015).

2.2. İşgaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində 41 №-li “Kənd təsərrüfatı” adlı Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının tətbiqi prosesində sənədləşmələr və bəzi müxabirləşmə nümunələri

Kənd Təsərrüfatı Kooperativ Cəmiyyətinin auditi zamanı Milli Mühasibat Uçotu Standartları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 28 nömrəli qərarı ilə dəyişiklik edilmişdir 28 “Kənd təsərrüfatı” sahibkarlıq müəssisələri üçün. 13 yanvar 2009-cu il tarixli I-04 tətbiq edin Standart 41 Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Statistika Standartlarına əsaslanır Bu vəsaitin məqsədi kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin uçotu və nəşri qaydalarını müəyyən etməkdir Bu standart tətbiq edilir:

- (A) Aktivlərin satışı;
- (B) məhsul yığımı zamanı məhsullar; Və
- (C) Hökumət yardımı

Bu standart tətbiq edilmir: Milli İnvestisiya Mühasibat Uçotu Standartı (27) və (b) Qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri. Aktivlər (bax: Milli Maliyyə Hesabatları Standartı 12 “Naməlum aktivlər”). Bu standart yalnız məhsul yığımı zamanı şirkətin elmi resursları ilə istehsal olunan məhsullara aiddir. Sonra Federal Ehtiyat Mühasibat Uçotu Standartı 8 və ya hər hansı digər tətbiq olunan standartta müraciət edin. Buna görə də, bu standart məhsul yığımından sonrakı emala şamil edilmir

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə müxtəlif fəaliyyətlər daxildir; Məsələn, otlar və meşələr, birillik və ya çoxillik bitkilər, bağlar və ağac əkilməsi, çiçəkləmə və su təsərrüfatı (balıqçılıq da daxil olmaqla). (Səbzəliyəv S. M. (2003): Budur bəzi ümumi xüsusiyyətlər:

- (A) Dəyişmək bacarığı Heyvanlar və bitkilər də heyvanları metabolizə edir;
- (B) İdarəetmədə dəyişiklik

Rəhbərlik status-kvonu artırmaq və ya sabitləşdirməklə (məsələn, qida maddələrinin mövcudluğu, rütubət, temperatur, aktivlik və işıq) müxtəlifliyi təşviq edir. Bu fəaliyyət növü kənd təsərrüfatı fəaliyyətini digər fəaliyyətlərdən fərqləndirir Məsələn, nəzarət olunmayan mənbələrdən (balıqçılıq və meşələrin qırılması kimi) məhsul yığımı kənd təsərrüfatı deyil; Və c) dəyişikliyin ölçülməsi Biotransformasiya xüsusiyyətlərində (məsələn, genetik xüsusiyyətlər, sıxlıq, böyümə, yağ, zülal və lif gücü) və ya miqdarlarda (məsələn, çəki, sıxlıq ölçer, lif diametri və ya uzunluğu və meyvə) dəyişikliklər gündəlik olaraq ölçülür və monitorinq edilir. Bu dəyişikliklər aşağıdakılara səbəb olur:

- artım yolu ilə sərvətin artması;
- irsi çürümə; Və ya
- Nəsil qocalığı; Və ya 5 (b) çay yarpağı, yun və süd kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı.

Standartda istifadə olunan açar sözlər aşağıdakı təriflərə malikdir (Mühasibat Uçotu üzrə Ümumi Sənədlər Toplusu, 2000).

Aktiv bazar aşağıdakı şərtləri nəzərə alır:

- A) Bazarda satılan mallar eyni növdəndir;
- (b) istənilən vaxt hazır alıcı həmçinin satıcı tapa bilərsiniz; və
- (c) qiymətlər ictimaiyyətə məlumdur.

Əkindən əvvəl bitkilər əkin üçün hazırlanmalıdır. Torpağın hazırlanması dedikdə onun müvafiq tələblərə uyğun emalı başa düşülür. Torpağın becərilməsi əsas və əkinqabağı becərməni əhatə edir. Əsas şumlamaya torpağın örtülməsi və şumlanması daxildir. Qapaq torpağın səthində əlaq otlarının məhv edilməsinə yönəldilmişdir. Şumlandıqdan sonra torpağın üst qatı şumlanmış torpağa çevrilir və əlaq otları məhv edilir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin torpaqda normal inkişafı,

becərlməsinin keyfiyyəti torpağın fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərindən asılıdır. Torpağın xüsusiyyətləri dedikdə torpağın sıxılması, eroziya, mexaniki tərkibi, nəmliyi, sürtünməsi, sərtliyi, quruluşu, məsəməliliyi nəzərdə tutulur. Maşın-traktor aqreqatı bitkinin vegetasiya dövründə torpaq üzərində bir neçə dəfə hərəkət edir. Nəticədə texnikanın ağırlığından traktorların, kənd təsərrüfatı maşınlarının, kombaynların hərəkət edən hissələri yerdə öz izini buraxır. Yəni torpaq sıxılır. Bu, torpağın yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərinin pisləşməsinə səbəb olur. Nəticədə bitkinin kök sisteminin inkişafı zəifləyir, qida maddələrinin istifadəsi pisləşir, bitkinin inkişafı zəifləyir. Buna görə də torpağın xüsusiyyətlərini müəyyən edilmiş aqrotexniki tələblərə uyğun saxlamaq tələb olunur. Bu səbəblə də müvafiq tədbirlər görülür. Əkin əvvəli torpağın hazırlanmasına aiddir. Torpağı nəmədən qorumaq üçün yumşaltmaq, əlaq otlarını məhv etmək, suvarma şırımlarını açmaq, torpağın üst qatını sıxlaşdırmaq və hamarlamaq. Bu əməliyyatlar ayrıca maşın-traktor qurğusu (MTA) tərəfindən həyata keçirilir. MTA işi yerinə yetirən traktorlar və kənd təsərrüfatı maşınları toplusudur. Məsələn, şumlama traktor və şumla aparılır. Əkin üçün hazırlanmasına aiddir. Sahədə maşın-traktor aqreqatı sahənin uzun tərəfi ilə hərəkət edir və sahənin hər iki ucunda dönmə zolaqları ayrılır. Vahidi doldurmaq üçün sahənin kənarları boyunca ehtiyat toxumlar və gübrələr qoyulur. Əkindən sonrakı işlərə bitki baxımı daxildir. Baxım işləri hər bir bitkinin becərmə təcrübəsinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Qulluq bitkinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vegetasiya dövründə həyata keçirilir. Qulluq işlərinə torpağın boşaldılması, becərlməsi, əlaq otları, xəstəlik həmçinin zərərvericilərə qarşı mübarizə, gübrələmə, suvarma şırımlarının açılması, suvarma, dibinin doldurulması və s. yardım Xəstəliklərə həmçinin zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirləri bitkilərə qulluqda mühüm rol oynayır. Xəstəlik həmçinin zərərvericilərə qarşı kimyəvi-dağıcı maddələrdən hazırlanmış məhlullar çiləyici vasitəsi ilə bitki üzərinə səpilir. Müxtəlif çiləmə sistemləri istifadə olunur. Aqrotexniki əməliyyatlarda son əməliyyat məhsulun itkisiz yığılmasıdır.

Məhsul yetişəndə kombayn və ya kombaynla yığılır. Nağd inkassasiya işində köməkçi əməliyyat kimi bu, nəqliyyat vasitələrinin təmin edilməsi və yığılmış

malların anbara daşınmasıdır. Taxıl məhsulları birbaşa kombaynla yığılır. Taxıl xırmana daşınır, orada müəyyən rütubətə qədər qurudulur, çirklərdən və şişkinlikdən təmizlənir. Taxıl istehsalında ikinci məhsul sayılan saman yığılır, preslənir və təsərrüfata daşınır. Müasir kombaynlardan New Holland, Claas, Sampo və s. Örtülməmiş versiyada mövcuddur, yəni. saman əzilərək kombayn arxasına tökülür. İstəyə uyğun olaraq bu kombaynlar xırmanla hazırlanır.

Məsələn, ümumi sahəsi 1300 hektardır. Ofisdə bir manat belə pul xərcləmir. Kəlbəcər qaçqınlarına 70 hektar ərazi icarəyə verilib. 200 hektarı 100 manata icarəyə verilib. Yerdə qalan 700 hektar isə əkin üçün tam yararlıdır. Bunun 600 hektarı, o cümlədən 80 hektarı yonca, 65 hektarı bostan, 400 hektarı dənli bitkilər (300 hektar arpa, 100 hektar buğda) əkilir. Hər hektara 200 manat subsidiya verilir ki, bu da cəmi 120 min manatdır. Ümumilikdə taxılın kiloqramı 30 qəpikdən satılıb, hər hektardan orta məhsuldarlıq 25 sentner olub, yəni. rəsmi olaraq $400 * 25 * 30 = 300.0000$ manat qazanıb. Bununla belə, buğdanın məhsuldarlığı 40 dt/ha, arpanın məhsuldarlığı 28 dt/ha, aşağı məhsuldarlıq isə müvafiq olaraq 20 və 17 dt/ha təşkil edir. Real bazar qiymətinə gəlincə, buğda 45 qəpiyə, arpa 35 qəpiyə, toxum 0,80-1,0 manata satılır.

Tərəvəz əkilməsi üçün hər hektarını 500 manata icarəyə götürən 65 hektar torpaq sahəsinin 32500 manatı müsadirə edilib.

Əmək xərclərinin 25 faizi toxum, 50 faizi isə gübrədir. Kim torpağa vermək əvəzinə gübrə satır.

100 hektar sahədə əkilən çoxillik yonca ildə dörd dəfə döyülür ki, hər hektardan 150 taya məhsul olsun. Hər bir sahə 3,5 manata satıldığı halda, hər hektara cəmi 50 manat xərclənir.

55 hektarda əkilən hər hektardan 20 sentner pambıq götürülür, onun satışından 50 min manata yaxın gəlir əldə edilir.

“Traktorlarda, habelə siyahısı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən meşə təsərrüfatında və kənd təsərrüfatında istifadə olunan mexaniki nəqliyyat vasitələrində iş aparılmasının təşkili, qeydiyyat şəhadətnamələrinin, dövlət qeydiyyat nişanlarının və xüsusi məmulatların uçotu və

istehlakı əlavə olunur. Traktorlara, habelə meşə təsərrüfatında və kənd təsərrüfatında istifadə olunan avtonəqliyyat vasitələrinə dövlət texniki baxışının keçirilməsi, sənədlərin tərtib edilməsi və nəticələrinə dair dövlət hesabatının aparılması haqqında” Təlimat təsdiq edilir.

Taxıl aktı

Əgər subsidiya bioloji aktivin hər hansı yığılmış amortizasiya və hər hansı yığılmış dəyərsizləşmə itkiləri çıxılmaqla ilkin dəyəri ilə ölçülməsinə aiddirsə (bax. Maddə 30), o zaman 17 №-li Milli Mühasibat Uçotu Hesabatı Hökumət Qrantlarının Uçotu və Hökumət Yardımının Açıqlanması tətbiq edilir. Əgər dövlət subsidiyaları satış zamanı ilkin dəyəri çıxılmaqla ədalətli dəyərlə ölçülən bioloji aktivə aiddirsə və ya kooperativdən müəyyən kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ilə məşğul olmamağı tələb edirsə, bu Standart Milli Maliyyə Hesabatları Standartı 17-dən fərqli olan tələbi müəyyən edir.

Milli Maliyyə Hesabatları Standartı yalnız subsidiya hər hansı yığılmış amortizasiya və yığılmış dəyərsizləşmə itkiləri çıxılmaqla ilkin dəyərlə ölçülən bioloji aktivə tətbiq edildikdə tətbiq edilir. Kooperativ cari dövr ərzində bioloji aktivlərin həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin tanınması nəticəsində, habelə satış zamanı çıxılan dəyər çıxılmaqla ədalətli dəyərin dəyişməsindən yaranan artım və ya zərəri açıqlamalıdır. Kooperativlər bioloji aktivlərin hər bir qrupunun kəmiyyət təsvirini təqdim etməyə, müvafiq olaraq istehlak və məhsuldar bioloji aktivləri ya da yetkin və yetişməmiş bioloji aktivləri ayırmağa təşviq edilməlidir. Məsələn, kooperativ qrup tərəfindən istehlak edilmiş bioloji aktivin və daşıyıcı olan bioloji aktivin balans dəyərini açıqlaya bilər. Kooperativ daha sonra bu balans dəyərini yetkin və yetişməmiş aktivlər arasında bölə bilər. Bu fərqlər gələcək pul vəsaitlərinin hərəkətinin vaxtının müəyyən edilməsində faydalı ola biləcək məlumatları təmin edir. Kooperativ hər hansı belə fərqin əsasını ortaya qoyur. İstehlak olunan bioloji aktivlər kənd təsərrüfatı məhsulları kimi toplanacaq və ya bioloji aktivlər kimi satılacaq aktivlərdir. İstehlak olunan bioloji aktivlərə misal olaraq emal üçün mal-qara, satış üçün mal-qara, heyvandarlıq kooperativindəki balıqlar, qarğıdalı həmçinin buğda kimi məhsullar və odun üçün

yetişdirilən ağaclar daxildir. Bioloji daşıyıcı aktivlərə misal olaraq südlük mal-qara, üzüm, meyvə ağacları və ağacın özündən odun istehsalı daxildir. Bioloji daşıyıcı aktivlər kənd təsərrüfatı məhsulları deyil, bərpa olunandır. Maliyyə hesabatlarında başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, kooperativ aşağıdakı məlumatları açıqlayır:

- (a) hər bir bioloji aktiv qrupu əhatə edən fəaliyyət növü;
- (b) aşağıdakıların qeyri-maliyyə ölçülməsi və ya fiziki dəyəri:
- (i) dövrün sonunda kooperativin bioloji aktivlərinin hər bir qrupu;
- (ii) dövr üçün kənd təsərrüfatı məhsulu.

Kooperativ məhsul yığımı zamanı kənd təsərrüfatı məhsullarının hər bir qrupunun və hər bir bioloji aktiv qrupunun ədalətli dəyərinin müəyyən edilməsində istifadə olunan metodları və mühüm fərziyyələri açıqlayacaqdır. Kooperativ yığım zamanı yığılmış kənd təsərrüfatı məhsullarının satış zamanı hesablanmış dəyəri çıxılmaqla, toplama zamanı müəyyən edilmiş ədalətli dəyərini açıqlayacaqdır. Kooperativ aşağıdakıları açıqlamalıdır:

- (a) məhdudlaşdırılmış bioloji aktivlərin balans və balans dəyərini və borcun girovu kimi girov qoyulmuş bioloji aktivlərin balans dəyərini;
- (b) bioloji aktivlərin inkişafı və əldə edilməsi üzrə öhdəliklərin məbləği;
- (c) kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ilə bağlı maliyyə riski strategiyaları.

Kooperativ cari dövrün əvvəli və sonu arasında bioloji aktivlərin balans dəyərinə dəyişikliklər üçün düzəliş hesabatı təqdim edəcəkdir. Düzəliş aşağıdakıları əhatə edəcək:

- (a) satış zamanı satış xərcləri çıxılmaqla ədalətli dəyərdəki dəyişikliklərdən əldə edilən gəlir və zərərlər;
- (b) alışların artması;
- (c) BMHS 23-ə uyğun olaraq dayandırılmış və satış üçün saxlanılan (və ya satışı dayandırılmışların ləğvi qrupuna daxil edilmiş) bioloji aktivlər;
- (d) məhsuldarlığın azalması;
- (e) biznes əməliyyatlarından irəli gələn artımlar;

(f) maliyyə hesabatlarının başqa təqdimat valyutasına və hesabat verən kooperativin təqdimat valyutasına çevrilməsi nəticəsində yaranan xalis məzənnə fərqləri; və

Əhəmiyyətli gəlir və ya xərc maddəsinə səbəb ola biləcək hadisə baş verdikdə, maddənin xarakteri və məbləği “Maliyyə Hesabatlarının Təqdimatı” adlı 1 №-li MUBS-a uyğun olaraq açıqlanmalıdır. Nümunələrə yoluxucu xəstəliklər, daşqınlar, şiddətli quraqlıqlar və ya şaxta həmçinin həşəratların gəlməsi daxildir. Əgər dövrün sonunda kooperativ bioloji aktivlərin dəyərini hər hansı yığılmış amortizasiya və hər hansı dəyərsizləşmə itkiləri çıxılmaqla etibarlı şəkildə ölçürsə, kooperativ belə bioloji aktivlər üçün aşağıdakı məlumatları açıqlamalıdır:

- (a) bioloji aktivlərin təsviri;
- (b) ədalətli dəyərin etibarlı şəkildə ölçülə bilməməsi ilə bağlı izahat;
- (c) mümkün olduqda, ən çox ehtimal olunan ədalətli dəyərin bir sıra təxminləri;
- (d) istifadə olunan amortizasiya metodu;
- (e) istifadə olunan faydalı xidmət müddəti və ya köhnəlmə normaları; və
- (f) dövrün əvvəlinə və sonuna ümumi balans dəyəri həmçinin yığılmış amortizasiya (yığılmış dəyərsizləşmə zərərlərinin məbləği).

Əgər cari dövr ərzində kooperativ bioloji aktivlərin dəyərini hər hansı yığılmış amortizasiya həmçinin hər hansı dəyərsizləşmə itkisi çıxılmaqla etibarlı şəkildə ölçüb-biçirsə, kooperativ həmin bioloji aktivlərin xaric edilməsindən yaranan gəlir və itkiləri, habelə müvafiq qaydada tələb olunan düzəlişləri açıqlamalıdır. Maddələrin 48-ci maddəsi. Varsayılan olaraq, aktivlərə aid məbləğlər ayrıca göstərməlidir. Bundan əlavə, düzəliş bu bioloji aktivlərə münasibətdə mənfəət həmçinin zərər haqqında hesabatda daxil edilmiş aşağıdakı məbləğləri daxil etməlidir:

- (a) dəyərsizləşmə itkiləri;
- (b) qiymətdən düşmə zərərlərinin aradan qaldırılması; və
- (c) amortizasiya.

Əgər cari dövr ərzində kooperativ bioloji aktivlərin dəyərini yığılmış amortizasiya həmçinin hər hansı dəyərsizləşmə itkiləri çıxılmaqla etibarlı şəkildə ölçürsə, kooperativ belə bioloji aktivlər üçün aşağıdakı məlumatları açıqlamalıdır:

- (a) bioloji aktivlərin təsviri;
- (b) ədalətli dəyərin etibarlı şəkildə ölçülə biləcəyinə dair izahat; və
- (c) dəyişikliyin təsiri.

Kooperativlər kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri haqqında aşağıdakı məlumatları açıqlamalıdırlar:

- (a) maliyyə hesabatlarında əks olunan dövlət subsidiyalarının xarakteri və məbləği;
- (b) dövlət qrantları üçün yerinə yetirilməmiş şərtlər və gözlənilməz hallar; və
- (c) hökumət subsidiyalarında gözlənilən əhəmiyyətli azalmalar.

Kənd təsərrüfatı kooperativlərində auditin aparılmasının xüsusiyyətləri Hesablama Palatası Kollegiyasının 2012-ci il 18 dekabr tarixli 238/5 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. “Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin audit proqramı”na uyğun həyata keçirilməlidir.

2.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində kənd təsərrüfatı uçot və hesabatının standartlarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə həyata keçirilməsi

Özlüyündə bu məsrəflər iqtisadi cəhətdən heterojen məsrəflər qrupunu təmsil edir. Buraya bir tərəfdən idarəetmə xərcləri, digər tərəfdən isə istehsalın təşkili və saxlanması xərcləri daxildir. Birinci qrup məsrəflər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin, onun bütün sahələrinin və fəaliyyətinin (istehsal, təchizat, marketinq, kapital qoyuluşu, mədəni və ictimai xidmətlər) idarə edilməsi ilə bağlıdır. İkinci qrup məsrəflər dövrün istehsal mərhələsi ilə bağlı olan, təşkilati-nəzarət funksiyası ilə bağlı olan məsrəflərdir. Mühasibat uçotunu sadələşdirmək üçün idarəetmə xərcləri indi bütün fəaliyyətlərlə deyil, demək olar ki, tamamilə istehsalla bağlıdır. İkinci qrup məsrəflər tamamilə istehsala aiddir. Təcrübədə istehsalın təşkili həmçinin idarə edilməsi üçün xərclərin uçotu iki qrupa bölünür:

Ümumi istehsal xərcləri və ümumi biznes xərcləri;

Ümumi xərclərə bütövlükdə təsərrüfatın idarə edilməsi həmçinin saxlanması ilə bağlı xərclər daxildir.

Ümumi istehsal məsrəflərinə istehsalın təşkili və onun ayrı-ayrı bölmələrinin idarə edilməsi, habelə istehsal xidmətləri ilə bağlı xərclər daxildir. Mənşəyinə görə bitkiçilik, heyvandarlıq və digər sahələrdə ümumi istehsal xərclərinə bölünür. Bundan əlavə, qaimə məsrəfləri də briqada və təsərrüfat məsrəflərinə bölünür. Bitkiçilik sahəsində ümumi istehsal məsrəfləri bütün sahə üzrə tarla məsrəflərinə və yalnız komanda üzrə ümumi komanda xərclərinə bölünür; Heyvandarlıqda ümumi istehsal xərcləri sahə və ümumi təsərrüfat xərclərinə bölünür. İstehsalın təşkili həmçinin idarə edilməsi ilə bağlı bir sıra məsrəflər mövcuddur ki, onlar maliyyə nəzarəti aparılarkən həmişə nəzərə alınır. Bu vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Müvafiq mühasibat sənədləri ilə əməliyyatların düzgün şəkildə sənədləşdirilməsi və qeyd edilməsi;
2. Xərcləri növlərinə və maddələrinə uyğun olaraq dəqiq və vaxtında əks etdirməlidir;
3. İdarənin saxlanması üçün zəruri xərclərin səviyyəsinə nəzarət etmək həmçinin bu xərclərin azaldılması üçün təkliflər vermək;
4. Əsas istehsal xərclərinin obyektləri üzrə məsrəflərin bölüşdürülməsinin düzgünlüyünə nəzarət etmək.

Köməkçi istehsal müəyyən edilmiş qaydada yerinə yetirilən köməkçi işləri və ya göstərilən digər xidmətləri əhatə edə bilən istehsaldır. Yardımcı sənaye sahələrinə misal olaraq: əsas vəsaitlərin, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, atlı nəqliyyat, soyuducu qurğuların elektrik, su, istilik və qaz təchizatı, çənlərin istehsalı və çən təmiri istehsalı, eləcə də istər əsas istehsalatda, istərsə də digər sahələrdə istehsal olunur. fəaliyyətlərin (tikinti, əsaslı təmir və s.) istehlak edilmiş işlərin və xidmətlərin. Köməkçi istehsalın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yardımcı istehsalın digər sənaye sahələrinə xidmət etmək üçün təşkil edilməsidir. Zəngişalıda Bitkiçilikdə istehsal məsrəflərinə əsas fəaliyyətə çəkilən məsrəflər və

əlavə olaraq həyata keçirmə xərcləri daxildir. Bitkiçilik aqrar-sənaye kompleksində mühüm sahələrdən biridir.

Məhsulun vaxtında yetişməsi məhsuldar məhsul yığımına səbəb olur həmçinin buna uyğun olaraq biçin mövsümü başlayır. Emal nəticəsində yığılan məhsuldan əsas və əlavə məhsul alınır. Bitkiçilikdə cari ilin məhsulu ilə növbəti ilin məhsulunun məsrəfləri paralel aparılır. Bitkiçilik üzrə məsrəflərə aşağıdakılar daxildir:

1. Əsas vəsaitlərin əldə edilməsi və saxlanması xərcləri (yanacaq, amortizasiya, təmir xərcləri);
2. Suvarma prosesində yaranan məsrəflər;
3. Qurutma və emal xərcləri;
4. Torpağın əhəng və gipslə gübrələnməsinin dəyəri. Mineral həmçinin üzvi gübrələrin dəyəri;
5. Silosun məsrəfləri, otun məsrəfləri;
6. Əmək haqqı xərcləri;
7. Sosial sığorta və dövlət büdcəsinə ayırmalar;
8. Toxum həmçinin əkin materialının alınması xərcləri;
9. Bitki mühafizə vasitələrinin alınması və istifadəsi xərcləri;
10. İstehsalın təşkili həmçinin idarə olunması xərcləri.

Bitkiçiliyin yüksək səviyyədə inkişafı da öz növbəsində heyvandarlığın inkişafına şərait yaradır. Heyvandarlıq əhalinin ən qiymətli qida məhsulları olan ət, süd, yumurta eyni zamanda digər heyvandarlıq məhsullarına, eləcə də yüngül sənayenin xammala olan tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Heyvandarlıq da öz növbəsində məhsuldarlığı artırmaq üçün üzvi gübrələrə ehtiyacı təmin edir. Heyvandarlıqda qarşıya qoyulan vəzifələrin düzgün yerinə yetirilməsində istehsalın və təsərrüfat uçotunun səmərəli təşkilinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Heyvandarlıqda məsrəflərin və məhsulların uçotunun qarşısında duran vəzifələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Mal-qaranın qrupları həmçinin məhsul növləri üzrə məsrəflərin müəyyən edilməsinin düzgünlüyünü iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq;

2. Eyni məhsul və elementlər üzrə bütün xərclərin iqtisadi baxımdan düzgün bölüşdürülməsi və müvafiq olaraq məhsulların maya dəyərini müəyyən edilməsi;
3. Heyvandarlıq məhsullarının vaxtında, dəqiq və tam əhatə olunması;
4. İqtisadiyyatın hər bir sektorunun çəkdiyi məsrəfləri düzgün əks etdirmək;
5. Əsas və əlavə məhsulların maya dəyərini iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə hesablanması.

Heyvandarlıqda maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, dəvəçilik, atçılıq, donuzçuluq, arıçılıq, balıqçılıq, ipəkçilik, dovşançılıq və xəzçilik, maralıçılıq və s. İqtisadi fəaliyyət növündən asılı olaraq, mal-qaranın uçotu üçün xərc maddələri fərqli ola bilər. Özünü təmin edən informasiya isə birbaşa maliyyə nəzarətinin obyektidir. Ümumilikdə heyvandarlıq xərclərinə aşağıdakılar daxildir:

- a) Əmək haqqı xərcləri;
- b) sosial sığortaya ayırmalar və dövlət büdcəsinə borclar;
- c) Heyvanları mühafizə vasitələrinin alınması və saxlanması xərcləri;
- d) qida xərcləri;
- e) əsas vəsaitlərin alınması həmçinin saxlanması xərcləri (yanacaq, amortizasiya, təmir xərcləri);
- f) heyvanların ölümündən itkilər;
- g) istehsalın təşkili həmçinin idarə olunması xərcləri.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində bitkiçilik həmçinin heyvandarlıq məhsullarının emalı, eləcə də iqtisadiyyat üçün zəruri olan tikinti materiallarının istehsalı, kiçik inventarların hazırlanması və digər məsələlər üçün sənaye istehsalı təşkil edilir. Sənaye istehsalının bəzi sahələrinə misal olaraq:

1. Kərə yağ zavodları;
2. Dəyirmanlar;
3. Şərab zavodları;
4. Tərəvəz-meyvə emalı və konserv zavodları;
5. Heyvandarlıq və quşçuluq kəsim məntəqələri.

Kənd təsərrüfatının mövsümiyyətinin azaldılması, il boyu sənaye istehsalının təşkili. kənd təsərrüfatı müəssisələri əmək və maddi resurslardan bərabər istifadə üçün vacibdir (“Azərbaycan” qəzeti, 2006).

Zəngişalıda təsərrüfat uçotunun vəzifələrinə aşağıdakılar daxil olacaq:

- a) Hər bir müəssisənin iqtisadi fəaliyyət dairəsini müəyyən edin;
- b) Əmək, material və xammal xərclərinə düzgün nəzarət;
- c) Sənaye məhsullarının vaxtında qəbulu;
- d) Məhsul vahidinin maya dəyərini düzgün hesablamaq;
- e) Davam edən işləri düzgün müəyyənləşdirmək;
- f) Daxili uçot tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;
- g) Hər bir təsərrüfat subyektinin nəticələrini düzgün müəyyən etmək.

Kənd təsərrüfatında istehsal xidmətləri və təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat xərcləri ayrıca qrup məsrəfləri kimi uçota alınır. Xidmət sahəsinin müəssisələrinə və təsərrüfatlara misal olaraq yeməxanalar, çörək sexləri, təmir-tikinti emalatxanaları, hamamlar, camaşırxanalar, bərbərlər, mənzil-kommunal təsərrüfatı, uşaq müəssisələri, istirahət evləri, sanatoriyaları göstərmək olar. Göründüyü kimi, xidmət istehsalının və iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyəti onların kənd təsərrüfatı müəssisələrində işçilərin ehtiyaclarına xidmət etmələridir. Bu təsərrüfatlar bir-birindən fəaliyyətlərinin xarakterinə və xərclərin ödənilməsi səviyyəsinə görə fərqlənir. Məsələn, çörək və yeməxana yemək hazırlayır və məsrəflər məhsulun istehsalı və satışından əldə edilən gəlir hesabına ödənilir; hamam və camaşırxana xidmətləri göstərilir, xərclər xidmətlər hesabından daxilolmalar hesabına ödənilir; Uşaq müəssisələri, mənzil-kommunal təsərrüfatı, bərbər, istirahət evi, sanatoriyalar sosial xidmət funksiyasını yerinə yetirir, xərclər isə qəbzlər və müxtəlif mənbələr hesabına ödənilir. Xidmət sahəsində və təsərrüfatlarda xərclər xidmətedici istehsalat həmçinin təsərrüfatlar hesabı hesabında uçota alınır.

Zəngilan rayonunun kənd təsərrüfatı təşkilatlarında (xüsusilə müəssisəni idarə edərkən) mühasibat uçotunun əsas vəzifələrindən biri yuxarı rəhbərlik tərəfindən əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan

məlumatların toplanması və ümumiləşdirilməsidir. Maliyyə praktikasında bu proses aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Vəziyyətin təhlili və problemin müəyyən edilməsi;
2. İdarəetmə qərarlarının məqsədi;
3. Lazımi məlumatların və zəruri faktların toplanması;
4. Müvafiq həllərin işlənilib hazırlanması;
5. Həll variantlarının üstünlüklərini həmçinin mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirilir;
6. Həll variantlarının nəticələrini qiymətləndirin;
7. Alternativlərdən ən yaxşı variantın seçilməsi.

Düzgün qərar qəbul etməzdən əvvəl müəssisənin rəhbərliyinin məqsədini və ya istiqamətini müəyyən etmək lazımdır. Bu, hansı həlli seçəcəyinizi seçməyə kömək edir. İlk növbədə, bütün alternativlərin həyata keçirilməsində yaranacaq xərclərin hesablanması üçün düzgün qərar qəbul etmək çox vacibdir. Bu hesablamalarda bəzən müəssisənin əvvəlki dövr üzrə gəlirləri də nəzərə alınır. Aqrar-sənaye müəssisələrində mühasibat uçotu məlumatlarından istifadə etməklə bir sıra vəzifələr həll edilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Zərərsizlik nöqtəsinin müəyyən edilməsi;
2. Məhsulun buraxılışının planlaşdırılması;
3. Qiymətləndirmə ilə bağlı qərarların qəbulu;
4. Kapital qoyuluşları haqqında qərarın qəbul edilməsi;
5. Biznes strukturunun yenidən təşkili haqqında qərarın qəbul edilməsi;
6. Yeni növ məhsulun işlənilib hazırlanmasının məqsədəuyğunluğu haqqında qərarın qəbul edilməsi.

Aqrar-sənaye müəssisələrinin uçotu aparılarkən nəzərə alınmalı olan ən mühüm amillərdən biri də uçot siyasətidir. Bu, təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotu və hesabat təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi üçün əsas kimi qiymətləndirilir. Mühasibat uçotu metodlarına misal olaraq maliyyə nəticələri məlumatlarının qruplaşdırılması və qiymətləndirilməsi, aktivlərin bərpası üsulları, sənədlərin idarə edilməsi, mühasibat uçotunun tətbiqi üsulları, mühasibat uçotu sistemləri,

mühasibat məlumatlarının işlənməsi üsulları həmçinin bir sıra digər üsullar daxildir. Müəssisənin uçot siyasəti mühasibat uçotunun təşkilinə və aparılmasına cavabdeh olan baş mühasib tərəfindən işlənilir və hazırlanır həmçinin müəssisənin idarə heyəti tərəfindən təsdiq edilir. Qəbul edilmiş uçot siyasəti növbəti mərhələdə təşkil edilir, onun təşkili təsərrüfat subyektinin müvafiq bir sıra sənədlərinin rəsmiyyətə və səliqəyə salınması üçün mühimdir. Mühasibat uçotu siyasəti müəssisənin bütün filial və bölmələri üçün vahid şəkildə tərtib edilir. Uçot siyasətinin həyata keçirilməsi növbəti maliyyə ilinin 1 yanvarından gec olmayaraq başlanır ("Mühasibatlıq haqqında normativ sənədlər toplusu", 2000).

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı müəssisələrində maliyyə nəzarəti aparılarkən yuxarıda göstərilən uçot prosesləri nəzarət obyektini kimi çıxış edir. Təsərrüfat subyektində bu məsələlər üzrə maliyyə nəzarətini və uçot prosesinin mövcudluğunu müəyyən etmək üçün həm təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti şöbələri, həm də ayrı-ayrı auditorlar cəlb edilir. Aqrar-sənaye müəssisələrində sadalanan məsələlərin qaydasında olmasını təmin etmək bilavasitə sahibkarların və rəhbərliyin maraqlarına uyğundur. Müasir şəraitdə dövlətin dəstəyi ilə kənd təsərrüfatı müəssisələrində maliyyə nəzarətinin və uçotun düzgün təşkilinin əhəmiyyəti ildən-ilə artır (Sadıqov Ə.A. 2002).

Bu baxımdan, misal olaraq, son dövrlərdə yerli aqrar-sənaye komplekslərinin müasir standartlara cavab verən maliyyə münasibətlərinin inkişafını göstərmək olar. Hazırda dövlətin əsas məqsədi ölkədə fəaliyyət göstərən hər bir iri və kiçik aqrar-sənaye müəssisəsində təkmilləşdirilmiş maliyyə nəzarəti sistemini formalaşdırmaqdır (Sadıqov Ə.A. 2002).

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ KONKRET BİR KƏNDİN BƏPRASI PROSESİNDƏ UÇOTUN TƏŞKİLİNİN TƏTBİQİ VƏ ƏLDƏ OLUNAN NƏTİCƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində bitkiçilik və heyvandarlıq uçotunun təkmilləşdirilməsi

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının ən mühüm sahələrindən biridir. Əhalinin ərzaq məhsullarına, o cümlədən xammalın emalına və iqtisadiyyatın digər sahələrinə olan tələbatının ödənilməsi aqrar sektor tərəfindən həyata keçirilir. Regionda iqtisadi inkişafın müasirləşdirilməsi prosesində respublika iqtisadiyyatının mürəkkəbliyi, onun normal regional inkişafı və bütövlüyü müəyyən edilməlidir.

Respublikada iqtisadi inkişafın müasirləşdirilməsi prosesi digər ölkələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatın idarə edilməsinə də yeni yanaşma tələb edir.

İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, onun məqsəd və vəzifələrinin səmərəli həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” Bəyannaməsi təsdiq edilib. Konsepsiyanın əsasını ixracyönümlü iqtisadi model, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft ixracının artımı və s. (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015).

Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi bu sahədə ümumi faktorun artmasına səbəb olur.

Məcmu amilin məhsuldarlığının artması istehsal amillərinin aşağı düşmə sürətini kompensasiya edir və hətta ondan artıq olur, sonra isə kənd təsərrüfatı məhsullarının artımı baş verir.

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

İllər	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları			
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları				Kənd təsərrüfatı müəssisələri			Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları		
2015	5635,3	2761,1	2874,2	410,1	132,5	277,6	5225,2	2628,6	2596,6
2016	5632,4	2577,2	3055,2	449,2	145,8	303,4	5183,2	2431,4	2751,8
2017	6580,0	3019,0	3561,0	645,4	238,5	406,9	5934,6	2780,5	3154,1
2018	7010,0	3186,0	3824,0	660,9	262,1	398,8	6349,1	2923,9	3425,2
2019	7836,7	3751,2	4085,5	713,2	321,0	392,2	7123,5	3430,2	3693,3
2020	8428,9	4028,4	4400,5	834,5	438,3	396,2	7594,4	3590,1	4004,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda aqrar islahatların birinci mərhələsinin başlanmasından ötən 20 il ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 2,4 dəfə, o cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalı 2,3 dəfə, heyvandarlıq 2,5 dəfə artmışdır. 2001-2020-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının xaricə ixracı yerli istehsal hesabına 11,1 dəfə artıb. İxracda da yüksək artım var. Belə ki, 2016-cı ildə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı 20,7 faiz, 2017-ci ilin ilk iki ayında isə 69,7 faiz artıb. Kənd təsərrüfatı sənayesində klasterlərin inkişafı üzrə Dövlət Proqramının vəzifəsi rəqabət üstünlüyü olan aqrar-sənaye sahələrində klasterin inkişafının əsas istiqamətlərini və istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Strateji Yol Xəritəsinə əsasən, 2020-ci ilədək real ÜDM-in 535 milyon ABŞ dollarına və 660 milyon ABŞ dollarına çatdırılması üçün aqrar sektorda görüləcək işlər hələ də qalmaqdadır (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı).

Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1000 ha əkinə traktor düşür, ədəd	7,7	10,5	13,1	20,0	20,4	21,3
Bir traktora düşən əkin, ha	129	96	76	50	49	47
Müvafiq bitkilərin min hektar əkin sahəsinə düşən kombaynların (maşınların) sayı, ədəd						
Taxılıyığan	0,7	1,4	1,8	3,5	3,7	3,8
Qarğıdalıyıqan	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,2
Kartofyıqan	0,1	0,1	0,2	0,7	0,8	0,9
Çuğunduryıqan	1,2	0,1	0,6	3,6	4,8	6,8
Pambıqyıqan	4,6	1,7	2,3	3,7	4,8	4,8
Bir kombayna (maşına) düşən müvafiq bitki əkinləri, ha						
Taxılıyığan	1369	736	567	286	272	262
Qarğıdalıyıqan	18455	17928	17845	3175	4105	4812
Kartofyıqan	15244	12558	4898	1521	1324	1163
Çuğunduryıqan	820	7061	1740	276	210	146
Pambıqyıqan	217	577	439	272	208	207
100 traktora düşür, ədəd						
Kotan	5	6	8	12	13	13
Kultivator	0,4	0,5	1	2	3	4
Taxıl-toxum səpən	2	2	3	5	5	9
Otbiçən	1	1	2	2	2	4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda aqrar-sənaye klasterlərinin inkişafı zamanı dünya təcrübəsini diqqətlə öyrənmək və ən uyğun variantları seçmək lazımdır. Məsələn, Rusiya və Qazaxıstan timsalında klasterlərin formalaşmasında və inkişafında dövlət üstünlük təşkil edir. Hər iki ölkədə klasterlərin inkişafı üçün dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Beləliklə, klaster inkişafı daha çox regional tarazlığa və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə töhfə verir. Bu motivasiya daha çox hökumət siyasətinə uyğundur. Azərbaycan beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, dövlət tədqiqat mərkəzləri, biznes və təcrübəli donorlarla əməkdaşlıq çərçivəsində aqrar-sənaye klasterinin inkişafı üzrə müvafiq proqramlar həyata keçirə və həyata keçirə bilər. Kənd təsərrüfatı sənayesində klasterlərin inkişafı üzrə Dövlət Proqramının vəzifəsi rəqabət üstünlüyü olan aqrar-sənaye sahələrində klasterin inkişafının əsas

istiqamətlərini və istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Bununla da elmi yenilik dövlət siyasətinin praktiki nəticələrinə keçəcək. “Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın istiqamətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı):

1. Müxtəlif elmi yanaşmalardan istifadə etməklə aqrar sektorda rəqabətqabiliyyətli sahələrin seçilməsi.
2. Klasterin inkişafı üçün rəqabətli sahələrdən daha vacib olanı müəyyənləsdirin.
3. Klasterin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təhsil siyasəti yaradın.
4. Elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilsin.
5. İqtisadiyyatın klaster inkişafı istiqamətində informasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi.
6. Klasterin son məhsullarına çıxışı təmin etmək üçün marketing strategiyasının yaradılması.
7. Klasterin inkişafını təmin etmək üçün normativ-hüquqi bazanın hazırlanması ilə bağlı rəyin verilməsi
8. Kənd təsərrüfatı klasterlərində investisiya siyasətinin əsaslarının işlənilib hazırlanması.
9. Aqrar sənaye klasterlərinin inkişafı üzrə fəaliyyət planının konseptual bazasının yaradılması.

Klasterin nüvə məhsulu müəyyən edildikdən sonra onun istehsal zəncirinin bütün mərhələlərində məhsulun səmərəliliyini artırmaq üçün iqtisadi, institusional və institusional sahələrdə inkişaf etdirilməlidir.

İlk növbədə kənd təsərrüfatı istehsalına (nüvə məhsulu) xidmət edən sahələri (gübrə, toxum, texnika, pestisidlər və s.) inkişaf etdirmək lazımdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması, torpağın şumlanması, səpin, məhsul yığımı və s. Eyni zamanda, nüvə məhsullarının istehsalına dəstək xidmətləri təşkil edilməlidir. Məhsul hazır olduqdan sonra qablaşdırılır, saxlanılır, qurudulur və s.

(Cədvəl 3, Əlavələr)

1. texnoloji prosesləri yerinə yetirən texnologiya quraşdırılmalıdır. Nüvə məhsullarının saxlanması, daşınması və logistikası, eləcə də marketinqi və satışı klaster yanaşmasının tərkib hissəsidir. İnfrastrukturunu dəstəkləyən klaster də vacibdir: təhsil, tədqiqat, ticarət təşkilatları və assosiasiyalar. Modernləşmə kənd təsərrüfatı sektorunun texniki və texnoloji yenilənməsini nəzərdə tutur. Son illər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı texnikasının kəmiyyətə artması müsbət cəhətlərdən biridir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatının əsas xüsusiyyətlərindən biri də orta hesabla gücün artırılmasına əks diqqət yetirilməsidir. Hazırda Azərbaycan 100 at gücünə malikdir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 2-3 dəfə azdır. Son illərdə aqrar sektorun texniki məhsuldarlığının səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, məhsuldarlığı artırmaq üçün yeni yanaşma işlənib hazırlanmışdır. Bu yanaşmaya görə, yüksək məhsuldarlıq, məhsul itkisi üçün texnologiyanın gücü artırılmalıdır. ABŞ-da əkin üçün 300 at gücünə malik traktorlardan, taxıl biçini üçün isə 400 at gücünə malik kombaynlardan istifadə olunur (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı).

Qeyd edək ki, hazırda aqrar sektorun əlavə maliyyə resurslarına ehtiyacı var. Digər sahələrdən fərqli olaraq, aqrar sahədə dövlət dəstəyi olmadan səmərəli işləmək mümkün deyil. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirlərini tənzimləmək üçün dövlət qrant və subsidiyalarından istifadə edir. Ölkədə becərilən kənd təsərrüfatı sahəsinin hər hektarına 50 manat subsidiya verilir həmçinin bu məbləğ həmin sahədə ikinci səpin üçün də tətbiq edilir. Bundan əlavə, buğda və çəltik əkini sahələrinin hər hektarına görə 40 manat büdcə vəsaiti ödəniləcək. İstehsalçılar pambıq, tütün həmçinin şəkər çuğunduru istehsalına görə subsidiya alır, başqa sözlə, istehsalçılar son məhsula görə subsidiya alırlar. Mineral gübrələrin, eləcə də təbii gübrələrin (biohumus) və pestisidlərin təxminən 70 faizi istehsalçılara satılır.

Tədqiqatlar göstərir ki, əlaqəli iqtisadi fəaliyyətlərin coğrafi yaxınlığı məhsuldarlığı və innovativ inkişafı təmin edir.

Klasterlər regional iqtisadi inkişafın əsas hərəkətvericiləridir - son istehsalçılar, təchizatçılar, xidmət təminatçıları, tədqiqat laboratoriyaları, təhsil müəssisələri və iqtisadiyyatın müəyyən bir sahəsindəki digər qurumlar. İdarəetmə elmindəki son tendensiyalar - əsas fəaliyyətlər/sərişələr, diqqəti şirkətlərə yönəltmək onların yaxın tərəfdaşlarına inamı artırmışdır.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun modernləşdirilməsi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Müasirləşmə nəticəsində kənd təsərrüfatı sektorları kapitalın məhsuldarlığını artırır;
2. Modernləşmə ixtisaslı işçi qüvvəsinə daha yüksək tələbat yaradır;
3. Modernləşdirilmiş kənd təsərrüfatı istehsalının rəqabət qabiliyyətini artırır;
4. Modernləşmə aqrar sektorda yeni təşkilati və idarəetmə mexanizminin yaradılmasına kömək edir;
5. Müasirləşmə Azərbaycanda elmin müəyyən sahələrində praktiki ehtiyac yaradır və elmin kommersiyyalaşmasına kömək edir;
6. Müasirləşmə təhsil sahəsində ali təhsil sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasına zəmin yaradır və təhsil və işgüzar münasibətlərin kompleks xarakterini stimullaşdırır;
7. Modernləşmə zəncirvari şəkildə kənd təsərrüfatı sektoruna xidmət edəcək iqtisadi sahələrin inkişafını təmin edir;
8. Modernləşmə kənd təsərrüfatı sektorunun ixrac potensialını genişləndirir;
9. Aqrar sahənin müasirləşdirilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək;
10. Modernləşmə aqrar sektora xarici investisiyaların axınına zəmin yaradır;
11. Modernləşmə kənd təsərrüfatı sektorunda işçi qüvvəsinə tələbi azaldır və urbanizasiyaya şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatında innovasiyanın əsas xüsusiyyəti istehsal prosesinin spesifik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Kənd təsərrüfatı innovasiyasını bir neçə mərhələyə bölmək olar:

- iqtisadi innovasiyalar;

- sənaye və texnoloji yeniliklər;
- logistika;
- kənd təsərrüfatı innovativ innovasiyaları;
- kənd əhalisinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş investisiyalar;
- məhsuldar növlərin qorunmasına və mutant (GMO) sortların məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş investisiyalar;
- ekoloji yeniliklər və s.

Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin sürətləndirilməsində mühüm rol oynayan innovasiyanın inkişafı zəruri elmi tədqiqatlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Alınan elmi nəticələrin istehsal prosesində tətbiqi ilə də müəyyən edilməli və sistem bu məzmunu uyğun təşkil edilməlidir.

Qloballaşma prosesinin genişlənməsi sahibkarlığın formalaşması və inkişafında elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinə əlverişli şərait yaratmışdır. Aqrar iqtisadiyyatın inkişafı üçün aşağıdakı elmi tədqiqat sahələrinə ehtiyac var:

- Kənd təsərrüfatı sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- İstehsal amillərinin məhsuldarlığının artırılması yollarının tədqiqi;
- Kəndin rifahının yaxşılaşdırılması və urbanizasiya prosesinin ölkənin ümumi sosial-iqtisadi maraqlarına cəlb edilməsi və s.

Aqrar sahənin müasirləşdirilməsinin inkişafı tək-cə rayonun saxlanmasına deyil, həm də onun daxili harmoniyasının yenilənməsinə xidmət etməlidir. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələrindən daha vacib olduğu üçün ona daha çox sosial-iqtisadi yanaşma lazımdır. Ona görə də modernləşmə sosial-iqtisadi əsaslarla aparılmalıdır.

Cədvəl 4: Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə min ton

İllər	Ət (kəsilmiş çəkiddə)	Süd	Yumurta, milyon ədəd	Yun (fiziki çəkiddə)	Barama	Bal
2015	298,6	1924,5	1552,9	17,0	0,236*	2,6
2016	302,2	2009,9	1609,8	16,7	70,8*	2,7
2017	316,8	2024,1	1714,0	16,0	245,2*	3,0
2018	326,0	2080,4	1676,2	15,8	513,9*	5,0
2019	335,7	2150,8	1827,1	16,1	643,7*	5,8
2020	346,0	2192,5	1906,2	16,1	446,6*	6,6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinin əsas məsələlərindən biri onun strukturunun daha da təkmilləşdirilməsidir. Qeyd edək ki, kommersiya məhsullarının strukturlaşdırılmış istehsalına daha çox diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən təsərrüfatlar kommersiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün iqtisadi cəhətdən azad olmalıdırlar. Bütün bu prosesləri həyata keçirmək üçün bazar infrastrukturunu da kifayət qədər inkişaf etdirilməlidir. Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsasən, kənd təsərrüfatı çoxfunksiyalı konsepsiyaya uyğun inkişaf etməlidir. Burada əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı təkcə ərzaq məhsulları istehsal etməməlidir. Eyni zamanda sənayenin xammala ehtiyacı var. Nəticədə sosial müavinətlərin yaradılması vacibdir. Kənd təsərrüfatının əsas istiqamətləri bunlardır (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015):

- ölkənin daxili ərzaq təhlükəsizliyinin maksimum dəyəri;
- ekoloji mühitin və tarazlığın daimi mühafizəsi;
- aqronomik landşaftın qorunması və bərpası;
- iri, orta və kiçik kənd təsərrüfatı növlərinin çap olunduğu bazar mühitinin yaradılması;
- faydalı torpaqlardan səmərəli istifadəyə nəzarətin gücləndirilməsi;

-kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin genişləndirilməsi və müasirləşdirilməsi;

- kənd təsərrüfatında müasirin köməyi ilə məhsuldarlığın artırılması;
- kənd təsərrüfatında məşğul olan əhalinin həyat səviyyəsinin təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı sektorunun sabitləşdirilməsi;
- Sahibkarların müntəzəm təchizatının təmin edilməsi.

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası prosesində kənd təsərrüfatında uçot və hesabatın avtomatlaşdırılması imkanları

Ölkəmizdə bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşması mühasibat uçotunun təşkilinə yeni artan tələblər qoyur. Mühasibat uçotu cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına uyğun olaraq inkişaf edir həmçinin təkmilləşir. Bununla belə, o, milli, millətlərarası və beynəlxalq peşəkar təşkilatlar tərəfindən hazırlanmış ümumi qəbul edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq inkişaf edir.

Kənd təsərrüfatı təşkilatlarında mühasibat uçotunun əsas vəzifəsi çoxsaylı istifadəçiləri idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zəruri olan iqtisadi məlumatlarla təmin etməkdir.

Ciddi uçot və nəzarət olmadan istehsal və əmək ehtiyatlarından rəşional və qənaətlə istifadəni təşkil etmək, qeyri-məhsuldar məsrəflərin və itkilərin baş verməsinin qarşısını almaq, təşkilatın maddi sərvətlərinin mühafizəsini təmin etmək mümkün deyil.

Aqrar-sənaye kompleksində təsərrüfat münasibətlərinin köklü şəkildə yenidən qurulması hər bir təşkilatda mühasibat uçotunun rəşional təşkilini və istehsalın idarə edilməsində onun rolunun artırılmasını tələb edir (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015).

Bitkiçilikdə məsrəflərin və məhsul çıxışının sintetik uçotu hesab planında 202 №-li “İstehsalat məsrəfləri” hesabının 1-ci “Bitkiçilik” subhesabında aparılır. Müvafiq bölmə üzrə məsrəflər və məhsul çıxışı haqqında ümumiləşdirici registr struktur bölməsinin şəxsi hesabı (istehsalat hesabatı) sayılır. O, iki bölmədən ibarətdir: I. İstehsala məsrəflər (hesabın debeti); II. Məhsul çıxışı (hesabın krediti).

Şəxsi hesabın birinci bölməsində hər bir uçot obyektinə (bitkilər, bitki qrupları yaxud bitməmiş istehsalat növü) ayrıca sütun ayrılır. Onların konkret növləri üzrə məsrəflər sətirlərdə göstərilir.

(Cədvəl 5, Əlavələr)

Respublikanın kənd təsərrüfatı təşkilatlarında yeni idarəetmə şəraitində mühasibat uçotunun düzgün təşkilini və ölkənin beynəlxalq uçot həmçinin hesabat sistemində uğurla keçməsinə təmin etmək üçün elmi əsaslarla əsaslandırılmış ilkin uçot sənədləri həmçinin uçot registrləri zəruridir. Kənd təsərrüfatı respublikanın xalq təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biridir.

Bazar münasibətləri şəraitində bu sahənin uğurlu inkişafı idarəetmənin iqtisadi üsullarından istifadə əsasında istehsalın idarə edilməsinin köklü surətdə təkmilləşdirilməsini tələb edir. İdarəetmə sistemində iqtisadi informasiya həmçinin ona daxil olan uçot göstəriciləri mühüm rol oynayır.

Mühasibat uçotu biznes fəaliyyəti ilə idarəetmə qərarları qəbul edən insanlar arasında əlaqədir və aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- birincisi, o, sonrakı istifadə üçün təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumatları qeyd etməklə onu ölçür;
- ikincisi, verilənləri emal edir və onları elə emal edir ki, faydalı informasiyaya çevrilsin;
- üçüncüsü, idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün ondan istifadə edənlərə hesabatlar vasitəsilə məlumat ötürür.

İstehsal xərclərinin, paylama xərclərinin uçotunun avtomatlaşdırılması vəzifəsi mühasibat uçotunun kompleks avtomatlaşdırılması çərçivəsində həyata keçirilir.

mühasibat uçotu və bir qayda olaraq, mühasibat işinin bütün əsas sahələri üçün bir-biri ilə əlaqəli iş stansiyaları sisteminin mövcudluğunu təmin edir.

“Baş mühasib” sistemində məsrəflərin və bölgü məsrəflərinin bölüşdürülməsi və uçotu üzrə tapşırıqlar toplusu tam yerinə yetirilib və məsrəf elementləri və fəaliyyət növləri üzrə məsrəflərin yığılmasını, ümumi istehsalat və ümumi təsərrüfat xərclərinin hesablama obyektləri arasında bölüşdürülməsini nəzərdə

tutur. müxtəlif əsaslara mütənəşib olaraq məhsulların, işlərin, xidmətlərin faktiki maya dəyərinin müəyyən edilməsi, plan maya dəyərindən silinmə, paylama xərclərinin silinməsi.

“Əsas istehsal” hesabının uçotu 3 növ analitik uçot obyektləri əsasında aparılır: - məsrəf elementləri; -fəaliyyət; - məsrəflərin növləri.

“Xərc elementləri” analitikası 20, 23, 25, 26 sayılı hesablarda verilir ki, bu da eyni elementlər üzrə hesabların düzgün bağlanmasını təmin edir. “Xərc Elementləri” və “Xərc Elementləri” kataloqunun dəyərləri sistemin tətbiqi zamanı müəyyən edilir və istifadəçilər onları dəyişə bilməz, lakin yeni elementlərin daxil edilməsinə icazə verilir (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015).

Avtomatlaşdırmanın mövcud tendensiyaları ilə istehsal sənayesi sənədlərin axını, resursların bölüşdürülməsi, qarşılıqlı hesablaşmalar və s. İstehsal proseslərini real vaxt rejimində izləmək üçün nəzərdə tutulmuş kənd təsərrüfatında rəqəmsal xərclərin uçotu və proqramın əsas funksional diapazonuna daxildir.

“Universal Mühasibat Sistemi”ndən (USU) istifadə edərkən, effektiv proqram məhsulunun buraxılması üçün istehsal sektorunun reallıqlarını yenidən kəşf etməyə ehtiyac yoxdur.

Xərclərin uçotu, kənd təsərrüfatında istehsal, kənd təsərrüfatı obyektinə nəzarət həlləri xəttində geniş şəkildə təmsil olunur. Bu konfigurasiya mürəkkəb hesab edilmir.

İstifadəçilər xərcləri hesablamağı və müəssisənin cari ehtiyaclarını müəyyən etməyi tez öyrənirlər, onlar əsas mühasibat əməliyyatlarını həyata keçirər, analitikanı öyrənər, kataloq və registrləri apara, planlaşdırır və gələcək üçün proqnozlar verə bilirlər.

Azərbaycan və MDB ölkələri

Cədvəl 6: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azərbaycan, mln. manat	5635,3	5632,4	6580,0	7010,0	7836,7	8428,9
Ermənistan, mlrd.dram	945,4	878,5	908,0	893,0	853,0	819,0
Belarus, trln. belarus rublu	135,4	15,5*	18,0*	18,8*	20,6*	22,9*
Qazaxıstan, trln. tenge	3,3	3,7	4,1	4,5	5,2	6,2
Qırğızıstan, mlrd. som	196,5	196,9	208,1	204,5	220,2	247,3**
Moldova, mlrd. ley	27,2	30,4	34,1	32,5	34,6	21,0***
Rusiya, trln. rubl	4,8	5,1	5,1	5,3	5,8	6,1
Tacikistan, mlrd. somoni	21,6	23,0	26,2	25,8	27,8	33,6
Özbəkistan, trln. sum	99,6	47,5	154,4	187,4	215,7	260,3**
Ukrayna, mlrd. qrivna	544,2	631,1	690,9	843,3	840,6	...

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agricul>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

* Mlrd. denominasiya olunmuş belorus rublu

** Kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıq

Kənd təsərrüfatında istehsal xərclərinin uçotu ilkin hesablamalar variantından istifadəni nəzərdə tutur ki, bu da istehsal planlarına uyğun olaraq məsrəflərin həcmi dəqiq müəyyən etməyə kömək edəcəkdir.

Eyni zamanda, avtomatlaşdırılmış əşyalar çıxarıla bilər və köhnə əşyalar dərhal alınabilir. O, məhsul kateqoriyası üzrə xərcləri təhlil edir, müəyyən məhsul bazarı üçün gözləntiləri müəyyənləşdirir və tikintinin idarə edilməsi üçün hesabatlar hazırlayır.

Təsərrüfat xərclərinin hesablanması prosesi praktikada özünü göstərdi. Və bir çox şirkətlər yalnız daxili köməkçilər, işçilərin performansını, maaşları, mühasibat uçotu, işçilərin uçotunu aparan insanları sevirlər. Bütün bu işlər yekunlaşıb

Əməliyyatlar, logistika tapşırıqları, müxtəlif məhsulların satışı, anbar işləri, müştərilər və biznes tərəfdaşları ilə əməliyyatlar kimi müxtəlif idarəetmə kateqoriyaları üçün tövsiyə olunur.

Mühasibat uçotu sisteminin başqa bir faydası daha uyğun təsərrüfat idarəçiliyi, bir çox variant və imkanlar təmin edən çeviklik yanaşmasıdır. Beləliklə, proqram sisteminin inkişafı ilə uyğun gəlir və zamanla məhsuldarlığı artırabilir.

Siz uzaqda olduğunuz zaman xərclərinizi asanlıqla idarə edə bilərsiniz IC sistemi istehsalat zavodunun hər bir işçisinin məlumat və proseslərə daxil ola biləcəyi çoxistifadəçili sistemlə inteqrasiya olunub. Onlar rəhbərlik tərəfindən paylana bilər

Onlar kənd obyektlərini səmərəli idarə edə bilən, iş hesabatının keyfiyyətini idarə edə bilən, malları vaxtında qəbul edə bilən, amilləri dərinləndirən və xərcləri tez təhlil edən avtomatlaşdırılmış həllərdən istifadə etməlidirlər.

Aydındır ki, bazar münasibətləri şəraitində uçotun səmərəli təşkili həmçinin onun təkmilləşdirilməsi üçün zəruri olan informasiyanın əldə olunmasına kömək edə bilər. Bu səbəblə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi, bizim fikrimizcə ilkin uçotun təkmilləşdirilməsi üçün baza rolunu oynayır və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradardı (Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. 2015):

- 1) ilkin uçot sənədlərinin sistemləşdirilməsi;
- 2) mühasibat registrlərinin və ilkin uçot sənədlərinin nümunəvi standart formalarının işlənilib hazırlanması və onların tətbiqi;
- 3) İlkin uçot sənədlərində və mühasibat registrlərində əks etdirilən informasiyanın azaldılması;
- 4) İlkin uçotun mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- 5) Sənəd dövriyyəsinin sadələşdirilməsi həmçinin xərc maddələri üzrə məsrəflərin uçotunu özündə əks etdirən standartlaşdırılmış hesabat formalarının tətbiqi.

Sadalanan bu işlərin yerinə yetirilməsi ilkin uçot sənədlərindəki şərti-sabit informasiyanın tamamilə ləğvinə şərait yaratmaqla dövrü mühasibat hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına kömək edə bilər.

İstehsal məsrəflərini özündə əks etdirən ilkin uçot sənədlərinin unifikasiya edilməsi və onlarda əks etdirilən informasiyanın sistemləşdirilməsi, öz növbəsində, analitik uçot registrlərinin təkmilləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir işgüzar ünsiyyətdə işin nəticələri və idarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsi onun hesabatından, yəni hesabatın və hesabatın keyfiyyətindən asılıdır. Lakin araşdırmalar göstərib ki, öyrəndiyimiz qurumlarda məsrəflərin uçotu müasir tələblərə cavab vermir və qiymət təhlili üçün lazım olan məlumatlar demək olar ki, məhduddur.

Hesabın beynəlxalq standartlara tam cavab vermədiyini və uyğun olmadığını üçün inteqrasiyanın zəif olduğunu da deyə bilərik. Qiymət hesablanması MMUS ilə tamamilə uyğun deyil

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox mühasibat uçotu formalarının silinməsi və ya beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının dəyişdirilməsi ilə belə məlumatlarda əsas göstəricilərin azalması bəzən idarə olunması üçün lazım olan məlumatların itirilməsinə gətirib çıxarır.

Belə olan halda onun aktuallığı əsas mühasibat uçotunun keyfiyyətinə olan ehtiyac və maliyyə təhlilinə ehtiyacla yanaşı, müasir idarəetmənin mühüm aspekti, əsas məsələ kimi meydana çıxır. Nəinki bu, təsərrüfat iqtisadiyyatında mühasibat uçotunun düzgün tərtib edilməsi və onun inkişafı ilə idarəetmə üçün lazım olan məlumatların əldə edilməsinə kömək edir.

Bu baxımdan, aşağıdakı tədbirlərin tətbiqi, fikrimizcə, ilkin qiymətləndirmənin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır və hesabatın təkmilləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

1. İlkən uçot sənədlərinin sistemləşdirilməsi;
2. Mühasibat registrlərinin və ilkən uçot sənədlərinin nümunəvi standart formalarının işlənilib hazırlanması və onların tətbiqi;
3. İlkən uçot sənədlərində və mühasibat registrlərində əks etdirilən informasiyanın həcmnin azaldılması;
4. İlkən uçotun kompüterləşdirilməsi;
5. Sənəd dövriyyəsinin sadələşdirilməsi həmçinin xərc maddələri üzrə məsrəflərin uçotunu özündə əks etdirən standartlaşdırılmış hesabat formalarının tətbiqi;

6. Uçot və hesabatın beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməsinin təmin edilməsi;

7. İstehsala məsrəflərin uçotunun MMUS-a uyğunlaşdırılması;

8. Vahid uçotundan yararlanmalı;

9. Mümkün qədər uçot forması digər ölkələrin uçot formalarına uyğunlaşdırılması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
2. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu, Bakı, 2004.
3. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunu. Bakı, 1 iyun 2018-ci il tarixli, <http://www.e-qanun.az/framework/5458>.
4. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.
5. “Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası”. Bakı, 1995.
6. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi”. Bakı, 2017.
7. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.
8. “Azadlıq” qəzet. 2010-5 fevral, 2 səh.
9. “Azərbaycan” qəzeti, 2006, 9 dekabr.
10. “Mühasibatlıq haqqında normativ sənədlər toplusu”, Bakı, 2000.
11. Abbasov İ.M., Məmmədov İ.A., Cabbarov A.S. (2017), “Mühasibat uçotu (sahələr üzrə)” dərslik. Bakı, “Xəzər Nəşriyyatı MMC”, 424 səh.
12. Abbasov Q. (2015), “Mühasibat uçotu”. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 120 səh.
13. Abbasov Q.Ə. (2013), “Sıfırdan başlanan mühasibat uçotu”, Bakı, Elm, 201 səh.
14. Abbasov Q.Ə. (2015), “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı, Qanun, 233 səh.
15. Abbasov Q.Ə. “Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı, Elm, 214 səh.
16. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, stat.gov.az

17. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2020, Statistik məcmuə. Bakı, 2020, 255 səh.
18. İsayev B.U., Abbasov Q.Ə., Hacıyeva M.Ç. “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı, Qanun, 114 səh.
19. Kərimov E.N., Qasımov V.O. (2012), “İqtisadi nəzəriyyə dərslik”, Bakı, Azərneşr, 130 səh.
20. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., Quliyev F.M. (2000), “İqtisadi təhlil”, Bakı, Qanun, 144 səh.
21. Namazova C.B., Hacıyev F.Ş. (2005), “Müştərək müəssisələrdə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil”, Bakı, Elm, 222 səh.
22. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib.
23. Rzayev Q. (2017), “Mühasibat uçotu və audit”, Bakı, Təhsil Nəşriyyatı, 214 səh.
24. Rzayev Q.R. (2000), “Beynəlxalq mühasibat uçotu və audit”. Bakı, Qanun, 147 səh.
25. Rzayev Q.R. (2006), “Mühasibat uçotu və audit”, Bakı, Elm, 131 səh.
26. Sadıqov Ə.A. (2002), “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, I hissə, Bakı, Elm, 255 səh.
27. Sadıqov Ə.A. (2002), “Mühasibat (maliyyə) uçotu”, II hissə, Bakı, Qanun, 211 səh.
28. Səbzəliyev S.M. (2003), “Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları”, Bakı, Şərq, 188 səh.
29. Səbzəliyev S.M. (2014), “Xarici ölkələrdə mühasibat uçotu”. Bakı, Qanun, 132 səh.
30. Səbzəliyev S.M. (2018), “Maliyyə hesabatı”. Bakı, Elm, 110 səh.
31. Səbzəliyev S.M., Abbasov Q.Ə. (2015), “Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) uçotu”, Bakı, Elm, 154 səh.

32. Səbzəliyev S.M., İbrahimova S.Ə., Daşdəmirov Ə.İ. (2002), “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, fənni üzrə test və tapşırıqların məcmuəsi, dərs vəsaiti, 144 səh.

33. Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. (2018), “İdarəetmə uçotu”. Bakı, Qanun, 122 səh.

34. Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y., Musayeva N. (2014), “Mühasibat uçotu”, Bakı, Qanun, 254 səh.

35. Səmədzadə Z. (1995), “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”, Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 140 səh.

36. Terexova V.A. (2008), “Maliyyə uçotu”, Bakı, Elm, 211 səh.

37. Yüzbaşev Ç.R. (2012), “İdarəetmə təhlili”, Bakı, “Elm və Təhsil”, 154 səh.

İngilis dilində

1. Bunchuk N.A., Jallal A.K., Dodonov S.V., Dodonova M.V., & Diatel V.N. “Perspectives of Blockchain Technology in the Development of the Agricultural Sector”. Journal of Complementary Medicine Research, 2020, №11(1), p.415-421.

2. Jeswani H.K., Hellweg S. & Azapagic A. “Accounting for land use, biodiversity and ecosystem services in life cycle assessment: Impacts of breakfast cereals”. Science of the Total Environment, 2018, №645, p.51-59.

3. Teodosijevic S.B. (2013), “Armed Conflicts and Food Security”, ESA Working Paper, 142 p.

4. Varma S. and Winslow M. (2005), “Healing wounds: How the international centers of the CGIAR help rebuild agriculture in countries affected by conflicts and natural disasters”, Consultative Group on International Agricultural Research (CGIAR), 321 p.

5. Zurayk R., et al. (2018), “Agriculture, conflict and the agrarian question in the 21st century”, Book: Crisis and Conflict in Agriculture, 224 p.
<https://egyptssp.ifpri.info/2018/12/19/agricultureconflict-and-the-agrarian-question-in-the-21st-century/>

Türk dilinde

1. Halil F. “Tarım muhasebesinin tanımı, önemi ve amaçları”. Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences, 2018, №04(1), s.92-99.
2. Kızıl C., Kocur D.K. “Antik Çağlarda Muhasebe ve dinlern muhasebeye bakış açısı özet”. Kesit Akademi, 2017, №3(1), s.327-329.
3. Küçüker M., Can A.V. “15 YY. “Osmanlı Muhasebesinde Karın Sermaye Paylarıyla Orantılı Dağıtımının hesaplanmasına ilişkin bir örnek”. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 2016, № 30, s.120-127.
4. Temelli F. “Tarımsal Faaliyetlere Yönelik Devlet Teşviklerinin Türkiye Muhasebe Standartları Çerçevesinde Muhasebeleştirilmesi”. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2019, №10(19), s.1-18.

İnternet resursları

1. <http://www.thebluntbeancounter.com/>
2. https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_2020_ci_ili_n_yekunlarına_hesr_olunmus_videoformatda_musavire_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-1682565
3. <https://ocw.mit.edu/courses/sloan-school-of-management/>
4. <https://www.accountingcoach.com/accounting-basics/explanation>
5. <https://www.economist.com/search?q=accounting>
6. <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-41-agriculture/>
(giriş tarihi: 15.12.2021).
7. <https://www.muhasebedersleri.com/hesaplar/ayrintili-tek-duzen-hesap-plani.html>
8. <https://ztyo.mehmetakif.edu.tr/akademik/321/muhasebe-ve-finansal-yoenetim>
9. Zurayk R., et al. (2018), “Agriculture, conflict and the agrarian question in the 21st century”, Book: Crisis and Conflict in Agriculture, 224 p, <https://egyptssp.ifpri.info/2018/12/19/agricultureconflict-and-the-agrarian-question-in-the-21st-century/>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 3: Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi əkin sahələri	1585,4	1628,3	1665,7	1738,0	1717,1	1630,9
Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər - cəmi	952,1	997,5	977,2	1083,1	1072,3	989,1
o cümlədən:						
buğda	539,7	590,6	596,1	679,1	670,0	588,4
dən üçün qarğıdalı	36,9	35,9	35,7	31,7	32,8	33,7
arpa	361,0	355,2	318,6	337,2	342,2	345,0
çovdar	0,01	0,03	0,2	0,2	0,3	0,3
vələmir (yulaf)	2,2	2,7	4,3	4,6	5,5	5,8
pərinç	-	-	-	0,0	-	0,0
darı	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
çəltik	1,2	2,5	5,1	4,1	4,0	3,0
sorqo dən üçün	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1
paxlalılar	11,0	10,5	17,1	26,0	17,2	12,7
Texniki bitkilər - cəmi	38,7	73,6	180,9	159,0	130,2	122,0
o cümlədən:						
pambıq	18,7	51,4	136,4	132,5	100,1	100,3
tütün	1,4	2,4	3,2	3,4	3,1	3,1
şəkər çuğunduru (sənaye emalı üçün)	4,9	7,1	13,9	8,6	7,4	5,0
günəbaxan dən üçün	10,7	8,2	15,2	11,6	16,6	11,0
sair	3,0	4,5	12,2	2,9	3,0	2,6
Kartof, bostan və tərəvəz bitkiləri - cəmi	166,0	163,1	151,5	149,7	147,7	143,6
o cümlədən:						
kartof	61,0	62,8	58,8	59,3	56,9	57,0
tərəvəz	77,2	73,9	69,3	69,5	69,4	66,6

bostan bitkiləri	27,8	26,4	23,4	20,9	21,4	20,0
Yemlik bitkilər	428,6	394,1	356,1	346,2	366,9	376,2
o cümlədən:						
çoxillik otlar	416,9	385,5	340,6	335,1	355,6	360,1
birillik otlar	9,8	6,8	12,0	8,5	9,1	13,5
silos və yaşıl yem üçün qarğıdalı	1,8	1,6	3,0	2,6	2,2	2,6
silos bitkiləri (qarğıdalısız)	-	-	0,1	-	0,0	-
kökümevvelilər (mal-qara yemlənməsi üçün şəkər çuğunduru daxil olmaqla)	0,1	0,2	0,4	0,0	0,0	-

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Əlavə 2.

Cədvəl 5: 202 №-li “Əsas istehsalat” hesabının 202-1 №-li “Bitkiçilik” subhesabı üzrə hesabların müxabirləşməsi

	Əməliyyatların məzmunu	Müxabirləşən hesablar	
		debet	kredit
1.	Bitkiçilik sahəsində istifadə olunan əsas vəsaitlərə amortizasiya hesablandıqda	202-1	112
2.	Səpində işlədilən toxum və əkin materiallarının dəyərini silinməsi	202-1	10
3.	Bitkiçilikdə istifadə olunan mineral və üzvü kübrələrin silinməsi	20-1	201
4.	Bitkiçilikdə traktorların, kombaynların, aqreqatların və mexanizmlərin işləməsi üçün işlədilən neft məhsullarının dəyərini silinməsi	202-1	201
5.	Bitkiçilik sahəsində təsərrüfatın anbarından verilən azqiymətli və tez xarab olan əşyaların silinməsi	202-1	201
6.	Cari il məhsulunun maya dəyərində istehsal ilinin əvvəlinə olan bitməmiş istehsalat xərcləri bölüşdürüldükdə	202-1	202-1
7.	Bitkiçilikdə istifadə olunmuş və sahəyə daşınmış üzvi kübrələrin (peyin) silinməsi	202-1	202-2

8.	Bitkiçilik sahəsi üçün yerinə yetirilmiş köməkçi istehsalat xidməti hesablandıqda	202-1	202
9.	İlin axırında bitkiçilikdə ümumistehsalat xərcləri ayrı-ayrı bitkilər və gələcək ilin məhsulu üçün olan işlər üzrə bölüşdürüldükdə	202-1	202
10.	İlin axırında bitkiçilik sahəsinə aid olan ümumtəsərrüfat xərcləri hissəsi ayrı-ayrı bitkilər və gələcək ilin məhsulu üçün olan işlər üzrə bölüşdürüldükdə	202-1	721
11.	Kənar təşkilatların yerinə yetirdikləri işlərin, xidmətlərin dəyərinin bitkiçilik məhsullarının maya dəyərində aid edilməsi	202-1	531
12.	Bal tozlandırma istiqamətində arıçılıq xərclərinin bir hissəsi bitkiçiliyə aid edildikdə	202-1	202-2
13.	Gələcək dövrün xərcləri bitkiçiliyə aid edildikdə	202-1	242
14.	Bitkiçilik sahəsində məşğul olan işçilərə əmək haqqı hesablandıqda	202-1	533
15.	Vergi və yığımlara görə büdcəyə ayırmalar hesablandıqda (torpaq vergisi və s.)	202-1	521
16.	Pensiya fonduna, sosial sığorta fonduna ayırmalar hesablandıqda	202-1	441,522, 541
17.	Bəzi növ xərclər üzrə ehtiyat yaradıldıqda	202-1	515
18.	Bitkiçilik məhsulları mədaxil edildikdə	204	202-1
19.	Bitkiçilik sahəsindən alınmış toxum və yem mədaxil edildikdə	201	202-1
20.	Heyvanlara yedirdilmiş otlaqlar, mədəni otlaqlar üzrə xərclərə, eləcə də arıçılığa aid edilən bal verən bitkilər üzrə xərclər aid edildikdə	202-2	202-1
21.	Təbii fəlakət nəticəsində silinmiş xərc məbləği	761	202-1
22.	Təbii fəlakət nəticəsində sığorta edilmiş əkinlər üzrə silinmiş xərc məbləği	641	202-1
23.	İlin axırında məhsulların istifadə istiqamətindən asılı olaraq bitkiçilik məhsulları üzrə kalkulyasiya fərqlinin silinməsi	204201, 202-1, 202-2, 202-3,701	20-1

Mənbə: <https://www.agroexpert.az/kend-teserrufati-dronlari-ne-ise-yarayir/>, materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat.....	49
Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı.....	50
Cədvəl 3: Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə.....	67
Cədvəl 4: Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə min ton.....	55
Cədvəl 5: 202 №-li “Əsas istehsalat” hesabının 202-1 №-li “Bitkiçilik” subhesabı üzrə hesabların müxabirləşməsi.....	68
Cədvəl 6: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, milli valyuta vahidi ilə, faktiki qiymətlərlə.....	58